

עיריית הרבון

"קול באין ברירה" – חינוך וגבולות המחאה של הבדואים בנגב

מצבו של החינוך לבדואים בנגב הוא הקשה בישראל מבחינת הישגים, תנאי הלימוד והנגישות למוסדותיו. על אף הוראותיו של בית המשפט לשיפור תנאים אלו ולתיקון הדרכים מסכנות החיים שבהן נוסעים הילדים מהכפרים הלא מוכרים לבתי הספר שנמצאים ביישובים מרוחקים, עדיין נאלצים הורים בדואים רבים להיאבק על כך. לתפיסתם, התנגדות המדינה לפתור מצוקה זאת באמצעות הקמת בתי ספר ביישובים לא מוכרים נובעת מן החשש פן יתפרש הדבר כצעד ראשון להכרה ביישובים אלה, בעוד היא מבקשת לרכז את הבדואים באזורים מסוימים. כך, מאבקי הבדואים לשיפור החינוך והנגישות אליו מבטאים את המפגש בין סכסוך הקרקעות עם המדינה לבין שאיפתם לקבל הכרה כאזרחים שווים ולהבטיח לילדיהם עתיד טוב יותר. מאבקים אלה מתקיימים תוך קושי ניכר לאגד משאבים בשל מצבם החברתי-כלכלי של הבדואים, לצד התמודדות עם מבנה הזדמנויות סגור, המתבטא בהתנגדות נחרצת של המדינה. על מנת להסביר את דפוסי הפעולה הקולקטיביים במסגרת תנאים אלו משתמש המחקר הנוכחי במודל ה-ELV של הירשמן, מודל שמגדיר תגובות של צרכנים חסרי שביעות רצון באמצעות שלושה דפוסים: הבעת מחאה (קול), נטישת הארגון (יציאה), פסיביות (הזנחה או נאמנות). הממצאים מצביעים על קיומו של סוג מוחלש של פעולה ("קול באין ברירה"), המסביר כיצד הופכת מחאתם של הבדואים למוגבלת, לעיתים עד פסיביות, או לחילופין כזאת שממקדת את המאמצים לשיפור באמצעות "יציאה" בסיוע החברה האזרחית, דוגמת התנועה האסלאמית, תוך ייאוש מהמדינה.

מבוא

מאמר זה מבקש לבחון את אופיין של פעולות המחאה הקולקטיביות של הורים בדואים בכפרים הלא מוכרים בנגב להגברת הנגישות לחינוך, זאת באמצעות מחקר של שלושה מאבקים. רבים מהילדים המתגוררים ביישובים הלא מוכרים נאלצים לנסוע מדי יום בדרכים שאינן סלולות ובטוחות לבתי ספר הנמצאים ביישובים מוכרים ומרוחקים. מלבד הסיכון לחייהם של הילדים, לריחוק של מוסדות החינוך ישנן השלכות שליליות נוספות, דוגמת תחושת חוסר שייכות של הילדים לקהילה בבית הספר שבו הם לומדים

וקושי להתמיד בלימודים, כמו גם תחושת קיפוח ביחס ליהודים, לבדואים בכפרים המוכרים ולערכים באזורים אחרים בישראל, שזוכים לשירותי חינוך נגישים מהמדינה. לפיכך מתארגנים חלק מההורים ביישובים הלא מוכרים לפעולות משותפות בתביעה מהמדינה שתחדל מדחיקתם אל העיירות המוכרות ותספק להם שירותים שהם זכאים להם מתוקף היותם אזרחים, בכלל זה הקמת בתי ספר ביישוביהם. התארגנויות אלה אינן מייצגות מאבק על חינוך בלבד, אלא מהוות נקודת מפגש הקושרת את קונפליקט הקרקעות בין המדינה לבדואים עם תביעותיהם הקולקטיביות לאזרחות שווה ולהכרה בזהותם הילידית, תוך מימוש הזכויות הנלוות לכך. אך היות שמאבקים אלו מתקיימים על ידי קבוצת מיעוט מקופחת דלת אמצעים, הפועלת במסגרת מבנה הזדמנויות מוגבל, תיבדק השאלה כיצד מעצבים מנהיגי המאבקים את דפוסי הפעולה נוכח חסמים אלו. לפי מודל ה-ELV של הירשמן (Hirschman, 1970), אזרחים שאינם שבעי רצון ממוצר ציבורי שמספקת המדינה מגיבים באחת מהדרכים הבאות: נאמנות פסיבית (loyalty), הבעת מחאה (voice), או יציאה (exit). טענת המחקר היא שכאשר מנהיגי הפעולה חשים כי עלותה של פסיביות גבוהה מדי, אך בה בעת הם מעריכים כי "יציאה", המתבטאת בנטישת החינוך הממלכתי, אינה אפשרית (נוכח הריכוזיות, השליטה והדיכוי מצד המדינה), הם יביעו מחאה בתחושת "אין ברירה". תחושה זאת נובעת מכך שחוסר יכולתם לאיים על המערכת ביציאה ממנה, בעוד שמוסדות המדינה מתעקשים להשתקם, עלול להחליש את היעילות של קולם. עיצוב אסטרטגיות המאבק בדפוס זה מושפע מפרשנויותיהם הסובייקטיביות של מנהיגי הפעולה בנוגע להשלכות מבנה הזדמנויות הפוליטי על יכולתה של הקבוצה (שאותה הם מובילים) להיאבק ואף להעצים את המאבק במהלך זמן. הרציונל לטענה נשען על הקשר שבין תפיסת מבנה הזדמנויות הפוליטי לבין התפתחותם של מרכיבי ההון החברתי הדרושים לפעולה קולקטיבית. קרי, היות שהון חברתי אינו משאב המתפתח רק "מלמטה-למעלה", אלא גם תוצר של תמיכת מוסדות השלטון בארגוני החברה האזרחית, "מלמעלה-למטה" (Maloney, Smith, & Stoker, 2000), הערכותיהם של מובילי הפעולה על אודות השפעתם של הזדמנויות ושל האיומים על שאר חברי הקבוצה מעצבות את דפוסי הפעולה שבה ינקטו. עם זאת, היות שמבנה הזדמנויות הארצי סגור ומקפח באופן קבוע לאורך שנים, שילוב עם מבנה הזדמנויות המקומי, שהוא יחסי ודינמי, יוצר בכל אחד מהמאבקים מאזן ייחודי של איומים והזדמנויות. שילוב זה מסביר את דפוסי מאבקם של הבדואים בכפרים הלא מוכרים בנגב מנקודת מבטם, ובכך תורם נדבך נוסף למחקר בתחום, המתמקד בעיקר בתביעותיהם הקולקטיביות, אך פחות בפעולות להשגתן.

מסגרת תיאורטית

עם התרחבות השונות האתנית במדינות העולם ומספרן ההולך וגובר של תנועות חברתיות המתארגנות סביב מרכיבים של זהות קולקטיבית אתנית ולאומית, מחקרים העוסקים בקונפליקטים חברתיים פרחו והתמקדו במכניזם שמוביל לפעולה קולקטיבית (Gurr et al., 2015). המונח "פעולה קולקטיבית" מתייחס לפעילויות המתבצעות בשיתוף על ידי שני אנשים או יותר, שתכליתן ייצור טובין ציבוריים המסופקים על ידי מוסדות המדינה (דוגמת חינוך, ביטחון, שירותי בריאות ותשתיות), ושלא ניתן להדיר את מי שאינו תורם להשגתם או לייצורם מלהשתמש בהם (McAdam & Snow, 1997; Tilly, 1978). את תגובתם של חברי קבוצות מיעוט החשים קיפוח במידת הבעלות והשימוש במוצרים ציבוריים ניתן להסביר באמצעות שלושה דפוסים שמציג הירשמן (Hirschman, 1970): "יציאה" – נטישת הארגון (למשל עזיבת החינוך הממלכתי ופנייה לפרטי),¹ "קול" – הבעת מחאה (לדוגמה באמצעות הפגנה או פנייה לבית המשפט או לרשות המקומית), ו"נאמנות" – המתנה לשיפור. כעשור מאוחר יותר נוסף דפוס ה"הזנחה", שמשמעותו הפחתה ניכרת בהשקעת המשאבים ופיתוח עמדה שלילית כלפי הארגון, במקרה זה המדינה (Rusbult & Zembrodt, 1982). אך בעוד שדפוס ה"הזנחה" וה"נאמנות" הם פסיביים, "קול" ו"יציאה" הם אקטיביים, כיוון שהם כוללים פעולה לשינוי. ספרות שעוסקת במודל של הירשמן רואה בבחירה בין "קול" ל"יציאה" החלטה דיכוטומית המושפעת משיקולי עלות-תועלת, שבה יבחרו אינדיבידואלים רציונאליים בדפוס שעלותו היא הנמוכה יותר. עם זאת, הבחירה אם להשתמש ב"קול" מושפעת גם מהזמינות, העלות והאיכות של האלטרנטיבות הקיימות, ומהסבירות שהשימוש ב"קול" יצמיח תועלת שתגבר על עלותו. לכן, כאשר האלטרנטיבות מוצלחות פחות מהמצב הקיים, אזי הסיכוי ל"יציאה" נמוך (Laver, 1976; Hirschman, 1970). ישנם תחומים שבהם אפשרות ה"יציאה" תלויה במוסדות המדינה, בעיקר כאשר קיים מונופול של המדינה באספקת המוצר הציבורי, המדיניות ריכוזית, והיא משמשת כלי לעיצוב זהותה הקולקטיבית של קבוצת המיעוט, כמו בתחום החינוך בישראל.² במקרה כזה, "יציאה" עשויה להיראות בלתי אפשרית או יקרה מדי, אם משום התנגדותה הנחרצת של המדינה או משום הקושי של הקבוצה הנאבקת לעמוד בעלויות ה"יציאה" (Laver, 1976). כפי שהציג זאת בארי (Barry, 1974): בהיעדר אפשרות של "יציאה", סבל שקט הוא לפעמים יותר רציונאלי מאשר "קול". עם זאת, ישנם מצבים שבהם חשים חברי קבוצת המיעוט שפלו כל הקיצים וגם עלותה של הפסיביות גבוהה מדי, ולכן הם מחליטים לפעול. למעשה, בניתוח צמיחתן של פעולות קולקטיביות מודגשת חשיבותם של שלושה גורמים: מבנה ההזדמנויות הפוליטי, צורות התארגנות הזמינות לפעולה והתהליך

המשותף של פרשנות ההזדמנויות לפעולה. האתגר הוא לבחון את יחסי הגומלין ביניהם, כיוון שאומנם הזדמנויות הן תנאי הכרחי לפעולה קולקטיבית, אך הן לא ינוצלו בהיעדר ארגון, משאבים ופרשנות משותפת, שמאפיינה העיקרי הוא סובייקטיביות (McAdam, 1996; McCarthy, & Zald). בהקשר זה ישנה חשיבות למנהיגות יעילה שתזדהה הזדמנויות לפעולה, תמסגר את המאבק כלגיטימי, ותפעל לשליטה קולקטיבית על המשאבים של הקבוצה (Edwards & McCarthy, 2004; Harrell & Simpson, 2016). לפיכך, המחקר הנוכחי בודק כיצד מנהיגים של פעולות קולקטיביות מפרשים את מכלול התנאים לפעולה, ולאור פרשנותם מגבשים ומפתחים פעולה משותפת לשינוי. בחינת הפרשנויות הסובייקטיביות של המנהיגים נובעת גם מכך שבעשור האחרון חל מעבר בקרב חוקרים של פעולה קולקטיבית מגישה הרואה במבנה ההזדמנויות מצב אובייקטיבי לאימוץ גישה סובייקטיבית, הבוחנת את פרשנויותיהם של השחקנים במאבק, ולאורן מסבירה את דפוסי פעולתם (Alimi, Demetriou, & Bosi, 2012; Tarrow, 2011). אומנם מבנה הזדמנויות פוליטי אובייקטיבי ותפיסות סובייקטיביות נמצאו במחקרים כבעלי קורלציה, אך קורלציה זאת לא מתקיימת כאשר אנשים נכשלים בזיהוי ההזדמנות או כאשר הם מזהים הזדמנויות שלמעשה אינן קיימות (Kurzman, 1997).

למושג מבנה ההזדמנויות הפוליטי אין משמעות ברורה, כיוון שהוא תורגם על ידי חוקרים באופן שונה, התואם מגוון של תופעות אמפיריות. בחיבור ובהשוואת מגוון ההגדרות נמצא כי קיים קונצנזוס בין החוקרים על ארבעת המרכיבים הבאים: (1) מידת הפתיחות של המערכת הפוליטית ומידת יכולתה של האופוזיציה לאתגר את הקואליציה. (2) יציבות מערך האליטות, כשפילוג במערך זה משמש תמריץ לקבוצות דלות משאבים לפעול באופן קולקטיבי. (3) קיומם של בני ברית בעלי השפעה, שיכולים לסייע ולייצג את קבוצת המיעוט. (4) מידת יכולתה של המדינה לדכא את קבוצת המיעוט (Tarrow, 2011). אם נבחן את כל הפרמטרים הללו ביחס למבנה ההזדמנויות של הברואים בנגב, נוכל לטעון כי למעשה הוא סגור בעטיים של קונפליקט הקרקעות בין המדינה לברואים והסכסוך הלאומי בין הרוב היהודי למיעוט הערבי. יתרה מכך, לפי דוח מבקר המדינה משנת 2016, ככל שחולפות השנים הולך ונסגר חלון ההזדמנויות להסדרת התיישבותה של הפזורה הברואית, והקונפליקט שקיים בין אוכלוסייה זו לבין המדינה הולך ומעמיק.³ למרות זאת, המציאות מראה שהברואים בכפרים הלא מוכרים מתארגנים במגוון של פעולות קולקטיביות ומאבקים לשינוי.

אם כן, נשאלת השאלה כיצד במסגרת מוגבלותו של מבנה ההזדמנויות הפוליטי מתעצבות החלטותיהם של מנהיגי פעולות קולקטיביות ביישובים הלא מוכרים בנוגע לאסטרטגיות הפעולה ובחירת דפוס הפעולה ("קול", "יציאה", או מעבר מדפוסים אקטיביים אלה ל"הזנחה" פסיבית). שאלה זאת עולה גם משום שכדי להצמיח פעולה קולקטיבית דרושים משאבים אינסטרומנטליים כגון הון פיננסי, מידע, ארגון וכוח אדם

(Edwards & McCarthy, 2004). אלא שבמקרה של הברואים בכפרים הלא מוכרים בנגב מדובר באנשים דלי אמצעים, שמקורות הפרנסה העיקריים שלהם הם קצבאות, עבודה שכירה במקומות מרוחקים מן היישוב, גידול בעלי חיים וחקלאות בעל (יפתחאל ואחרים, 2012), המתגוררים ביישובים שבהם שיעור הגברים המועסקים עומד על 44% ושיעור הנשים על 18% (משרד הכלכלה והתעשייה, 2014),⁴ אנשים שרמת חייהם היא הנמוכה בישראל בכל היבט אפשרי (אלפסי-הנלי, 2016; בן ארי, 2013; רודניצקי, 2014). בשל כל אלה הם חסרי משאבים הדרושים למאבק עיקש.

עם זאת, ביקורת על גישות המתמקדות בתנאים מבניים (דוגמת משאבים אינסטרומנטליים ומבנה הזדמנויות אובייקטיבי) גורסת כי אי-התייחסות מספקת לגורמים רגשיים ולתפיסות של חברי הקבוצה הנאבקות מגבילה את הבנת התפתחותן של פעולות קולקטיביות, משום שלפעולה מעין זו דרושים גם משאבים סימבוליים, הקשורים בסולידאריות, מחויבות, ואמון הדדי (Canel, 1977; Gurr, 2015), המהווים את מרכיבי ההון החברתי של הקבוצה. ואולם, מרבית המחקרים העוסקים בברואים בכלל ובתושבי הכפרים הלא מוכרים בפרט, נוטים להתמקד בתנאים המבניים המובילים לאי-השוויון בינם לבין קבוצות אחרות במדינה ובתביעותיהם הקולקטיביות כלפיה, בעיקר בתחום הקרקעות (Abu-Saad, 2008; Shmueli & Khamaishi, 2015; Yiftachel et al., 2016; טמיר וגונטובניק, 2017). מחקרים בתחום החינוך מתמקדים בהיותו אמצעי לפיקוח ושליטה מצד המדינה על הברואים בפרט, אך גם כחלק מהתייחסותה המפלה לחינוך לערבים בישראל ככלל (אבו סעד, 2004; אבו רביע, 2006; ג'בארין ואגבאריה, 2010; Abu-Saad, 2001).⁵ אך מחקרים ספורים עוסקים בהתארגנויות של הברואים במסגרות קהילתיות ובאמצעות החברה האזרחית (לדוגמא: אבו עג'אג', 2012; ג'מאל, 2017; נח, 2009), ובפרט בשאלה מהם הגורמים המעצבים את מאבקהם ואת דפוסי התנגדותם השיתופיים של הברואים בכפרים הלא מוכרים במסגרת פרשנותם לאפשרויות הפעולה במבנה ההזדמנויות המוגבל. מטרתו של מחקר זה היא להשלים באמצעות הכלים שמספקת ספרות הפעולה הקולקטיבית את החלל המחקרי, ולאפיין את מאבקהם של הברואים בכפרים הלא מוכרים בנגב תוך בחינת תפיסותיהם של מנהיגי הפעולות הללו את התנאים למאבק.

טענת המחקר

טענת המחקר היא שכאשר מנהיגי הפעולה הקולקטיבית מעריכים כי עלות אי-הפעולה ("הזנחה") גבוהה, אך "יציאה" אינה אפשרית (או שהיא יקרה מדי), הם ינקטו ב"קול" הנובע מתחושת חוסר ברירה, שיעילותו מוטלת בספק, כיון שבהיעדר אלטרנטיבה ל"יציאה" הם לא יוכלו לאיים על המערכת (כלומר, על מוסדות המדינה המעוניינים בהמשך השליטה). מצב זה מאפיין קבוצות חלשות ומעודד אותן לדפוסים פסיביים

של התנהלות, דוגמת "הזנחה" (Laver, 1976; Hirschman, 1970). דפוס זה, המכונה "קול באין ברירה" (no-choice voice), נעוץ בתפיסה שללא "שסתום הבטיחות" של ה"יציאה", הרי ש"קול" הוא "המפלט האחרון" בניסיונם של אנשים לשנות את מצבם, גם אם "קול" זה הוא הרע במיעוטו (Pfaff, 2006).

לטענתי, "קול" מסוג זה מקשה על מובילי הפעולה להעצים את מאבקם לאורך זמן, והתפתחותו מושפעת מתפיסותיהם בנוגע להשלכות מבנה ההזדמנויות הפוליטי על נכונותם של חברי הקבוצה להתמיד במאבק. כך ניתן להסביר כיצד פעולות קולקטיביות של קבוצת מיעוט מקופחת הנתונה במבנה הזדמנויות מוגבל מתעצמות או נחלשות בשל פרשנות הקשר שבין התנאים החיצוניים לקבוצה לאלה שבתוכה.

הרציונל לטענה זאת נסמך על הקשר בין תפיסת מבנה ההזדמנויות הפוליטי לבין התפתחותם של מרכיבי ההון החברתי (סולידאריות, אמון הדדי ונורמות חברתיות משותפות), שיבטיחו את המחויבות האקטיבית של החברים בקבוצה לפעולה (Maloney, Smith, & Stoker, 2000).

מרכיבי ההון החברתי חשובים לכל פעולה קולקטיבית (Putnam, 2000). חשיבותם גוברת במיוחד בהקשרים של דיכוי וקיפוח, כיוון שתחושות קרבה גבוהות בתוך הקבוצה מסייעות לחבריה להשיג תחושת שליטה בגורלם ולהתמודד עם האפליה. תחושות אלה הן שיוצרות מחויבות והתמדה, על אף עלותה הגבוהה של הפעולה (ברנדר, 2004; Calhoun, 1991; Laitin, 1995), עם זאת, הון חברתי, כפי שהוא מתפרש בספרות הסוציולוגית פוליטית, הוא תופעה מורכבת ודינמית, המקבלת ביטויים שונים בנסיבות שונות ובהקשרים שונים. אף על פי כן, פירוק ההון החברתי לרכיביו עשוי לשקף את הנכונות לתרום לחיזוקו. כמו כן, הנכונות להתנדב ולפעול באופן משותף ורמת האמון ביכולתה של החברה האזרחית להביא לשינוי מהווים היבטים חשובים של הון חברתי (ג'מאל, 2017).

אל מול הגישה הרווחת, המתייחסת להון חברתי כאל משאב הנוצר "מלמטה-למעלה", ניצבת ביקורת הטוענת כי גישה כזאת מתעלמת מתפקידם של מוסדות פוליטיים ושל מבנה הזדמנויות פוליטי ביצירתו ובעיצובו של הון חברתי. משום כך, בהקשר המקומי, לדוגמא, יש לבחון עד כמה הרשות המקומית מהווה מקור מידע לתושבים, תומכת באמצעים כספיים ואחרים בארגוני החברה האזרחית, מהי מידת יחסי השיתוף והאמון בין הרשות לחברה האזרחית, ואם חלוקת הכוח הפוליטי בין האליטות ברשות מאפשרת שינויים ואתגור של הסטטוס קוו (Maloney, Smith, & Stoker, 2000). שאלות אלו ייבחנו בהתייחס לכל אחד מהמאבקים שיוצגו במחקר הנוכחי. ואולם, בנייתו של פעולה קולקטיבית יש להבחין בין הזדמנויות, המייצגות את ההסתברות הנתפסת באשר להצלחה המצופה מפעולות מחאה חברתיות, לאיומים, המתייחסים לסיכונים ולעלויות של פעולה או של אי-פעולה. לפיכך, אנשים חסרי משאבים או כאלה החיים תחת משטרים דכאניים

(כמו הבדואים בכפרים הלא מוכרים) הם לאו דווקא חסרי הזדמנויות, אלא שפעולתם הקולקטיבית תלויה בתפיסתם את השילוב שבין ההזדמנויות לאיומים (Tarrow, 2011)

הבדואים בכפרים הלא מוכרים בנגב: חינוך וקרקות

סוגיית אי-ההכרה ביישובים הבדואים בנגב קשורה קשר הדוק בשאלת הקרקעות, שאינה רק סוגיה משפטית של בעלות וקניין, אלא גם שאלה של תרבות וסדר חברתי. אין מחלוקת על כך שהקרקעות שהבדואים תובעים או מחזיקים כיום היו בחזקתם לאורך דורות לפני 1948, ושכאזור התקיימה במסגרת השלטון העות'מאני והשלטון הבריטי מערכת מקרקעין מסורתית, שלפיה עיבוד חקלאי רצוף הקנה למעבד בעלות על הקרקע. למרות זאת סיווגה מדינת ישראל אדמות אלו כקרקעות מתות ("מוואת") השייכות למדינה. לאחר שנים של קיפאון חלה בשנים האחרונות הסלמה בסכסוך הקרקעות, ומדינת ישראל פתחה במבצע של "תביעות נוגדות", ובין השנים 2005-2010 הוגשו כחמש מאות תביעות כאלה. כמאתיים מהן הגיעו לבירור בבתי המשפט, ובכולן זכתה המדינה, אך לפסיקות אלו לא הוענקה לגיטימציה בקרב האוכלוסייה הבדואית (יפתחאל ואחרים, 2012). סירובם של תושבי היישובים הלא מוכרים לעבור לעיירות המתוכננות קשור, בין היתר, בתביעתם להכיר בהם כמיעוט ילידי שנושל מאדמתו שעליה חי טרם כינון המדינה, ולכן הוא זכאי ל"צדק מעברי" ולזכויות קולקטיביות בתחומים שונים, בהם פיצוי ושימור קניינם בכל הנוגע לקרקע (צפדיה ורודד, 2010).

בשנים האחרונות קיבלה הממשלה שורת החלטות שתכליתן להסדיר באופן רשמי את מעמדם של הכפרים הלא מוכרים בנגב. אחת ההחלטות הכולטות בהקשר זה התקבלה בינואר 2009, כשהממשלה החליטה לאמץ את עיקרי דוח הוועדה בראשות השופט בדימוס אליעזר גולדברג, שבו היא קבעה כי הפתרון לסוגיית ההתיישבות הבדואית בנגב יושתת על גיבוש מדיניות מערכתית, תוך התייחסות לצורכי האוכלוסייה הבדואית ולצורכי המדינה, וכי יש לשלב את הכפרים במערך היישובי הקיים, בהמשך למדיניות ההכרה שהביאה להקמת יישובי אבו בסמה (רודניצקי, 2011).

ב-24 ביוני 2013 עברה במליאת הכנסת בקריאה ראשונה הצעת חוק המבוססת על מתווה שהכין צוות בראשות אהוד פראוור, מתווה שהיה אמור ליישם את המלצות ועדת גולדברג, אך הוא מנוגד להן ואף סותר את העיקרון המרכזי שעליו המליצה ועדת גולדברג – הכרה בפועל בכפרים, ככל שניתן (האגודה לזכויות האזרח בישראל, 2014).⁶ התמרמרות וכעס מצד החברה הבדואית וארגוני חברה אזרחית ערבים לא איחרו לבוא, והדבר בא לידי ביטוי בהפגנות, פניות לבית המשפט וניירות עמדה שפירטו את הנימוקים להתנגדות להמלצות הוועדה (האגודה לזכויות האזרח בישראל, 2013).⁷

קונפליקט הקרקעות בין המדינה לבדואים ביישובים הלא מוכרים מוביל לכך שיישובים אלה אינם מקבלים שירותים ממשלתיים מסודרים, ובמרביתם חסרות תשתיות בסיסיות (מים, חשמל, ביוב ושירותי בריאות). בהיעדר תכנית מתאר, כל בנייה בשטחם היא בלתי חוקית, ומפאת הריסות הבתים החוזרות ונשנות והאיום בפינוי, ברובם נותר אופי הבנייה ארעי ובאיכות נמוכה. במרביתם גם אין כבישי גישה סלולים, מצב הפוגע מאוד בנגישות ובבטיחות (בן ארי, 2013; יפתחאל ואחרים, 2012). לכל אלו השפעה גם על איכות החינוך שלו זוכים הבדואים ועל נגישותו.

מצבו של החינוך לבדואים הוא הקשה ביותר במערכת החינוך בישראל במגוון של היבטים: הוא מתאפיין ברמת ההישגים הנמוכה ביותר בישראל, הן בהשוואה לתלמידים היהודים והן ביחס לתלמידים הערבים, וגם שיעורי הנשירה מבתי הספר הבדואים הם הגבוהים בארץ.⁸ מעבר לכך, בשל מחסור גדול בכיתות לימוד הצפיפות בהן גבוהה מאוד, ובתי ספר רבים נאלצים להשתמש בחדרי מעבדות, בספריות ובמקלטים. בכפרים הלא מוכרים המצב קשה אף יותר. ברובם אין מוסדות חינוך, ולכן התלמידים מוסעים לבתי הספר ביישובי הקבע. בבתי הספר הקיימים בכפרים הלא מוכרים הכיתות שוכנות במבנים זמניים ומיושנים, הסובלים מליקויי בטיחות ותברואה חמורים, מצב התשתיות בהם קשה ביותר, וחלקם עדיין אינם מחוברים לחשמל ולכבישי גישה בטוחים (וינינגר, 2013; ספיבק, 2004; הכנסת, 2011, ועדת החינוך פרוטוקול 381; רודניצקי, 2011).

לפיכך, מאבק מרכזי של הבדואים בנגב, הקושר בין חינוך וקרקעות, הוא התביעה לסלילת דרכים המובילות מהיישובים הבדואים הלא מוכרים אל בתי הספר. דרכי עפר אלה אינן סלולות, הן רצופות מהמורות ובורות, מתכסות שיטפונות בחורף, ואילו בקיץ, האבק המיתמר מהן מונע מהנהגים להבחין ברכבים אחרים ובתוואי הדרך. כך, בשנים האחרונות קיפחו את חייהם בהסעות לבתי הספר מספר תלמידים בדואים, ולכן כונו הדרכים הללו "דרכי המוות". בעתירות שהוגשו לבג"צ במהלך השנים חייב בית המשפט את המדינה להסדיר את דרכי הגישה הללו ללא דיחוי, והשופט אהרון ברק קבע כי אין די בהצהרה שלפיה קיימים בנגב מוסדות חינוך לבדואים, אלא צריך להבטיח כי אלה יהיו נגישים לתלמידים המבקשים ללמוד (בג"ץ 9817/08, בג"צ 6773/05, בג"צ 9208/06). אך היות שהוראותיו של בג"ץ לא זירזו את בניית דרכי הגישה לבתי הספר, מתאגדים ההורים הבדואים במסגרות קהילתיות שונות למאבקים להגברת הנגישות לשירותי החינוך לילדיהם. לתפיסתם, החינוך משמש לשלטונות בישראל אמצעי שליטה המיועד לגרש את תושבי היישובים הלא מוכרים אל יישובי הקבע המוכרים. מדיניות זאת נועדה להשגת שליטה חינוכית, חברתית ופוליטית על הבדואים בנגב (אבו סעד, 2004).

מתודולוגיה

שלושה מקרים שבהם נאבקו ההורים להגברת הנגישות של ילדיהם לבתי הספר נבדקו במחקר: אבו תלול, סוואוין, והמקרה של פורום החינוך הערכי-כדואי בנגב, המאגד הורים ממגוון יישובים בדואים בנגב. הסיבה לבחירה בשלושת המקרים הללו טמונה בכך ששלושתם נמצאים בנגב, ולכן מאופיינים בתנאים דומים ובמבנה הזדמנויות סגור ומדכא. אך עם זאת קיימים ביניהם הבדלים המשליכים על תפיסת מבנה ההזדמנויות: בעת עריכת המחקר עמד היישוב אבו תלול בפני הכרה, בעוד סוואוין הוא כפר שאינו מוכר ואף לא עומד בפני הכרה, ואילו פורום ההורים הכדואים, המייצג מספר יישובים מוכרים ולא מוכרים, נדרש להתמודדות מורכבת יותר מקודמיו בשל מגוון רחב יותר של "שחקנים" המשתתפים בו. הדמיון בתנאים החיצוניים בשלושת המקרים וההבדלים הפנימיים ביניהם מאפשרים לעמוד על מאפייניו של "קול באין ברירה", אך גם להבין את גווניו השונים בהתייחס לכל אחד מסוגי ההתארגנות.

כלי המחקר שנבחר לצורך הבנת תפיסותיהם הסובייקטיביות של מובילי הפעולה הוא ריאיון עומק חצי מובנה, כך שלכל המרואיינים הוצגו שאלות פתוחות קבועות שהוכנו מראש, אך במהלך הראיונות שונה סדר השאלות ונוספו שאלות בהתאם להתפתחות הראיון. הראיון נבנה על פי התמות המרכיבות את טענת המחקר במבנה הבא:

- שאלות פתיחה הנוגעות לתפקידיו של המרואיין בפעולה, מטרת הפעולה והנסיבות שהובילו אליה.
- שאלות הנוגעות לתפיסת האיזמים וההזדמנויות, וכן למהותן ולזמינותן של אלטרנטיבות.
- שאלות הנוגעות לתפיסת התנאים הפנימיים בקבוצה: רמת הארגון, היכולת לגייס משאבים, התמודדות עם התנגדויות וחסמים פנימיים, לכידות, סולידריות, אמון הדדי ומחויבות.
- שאלות סיכום הנוגעות למידת ההצלחה בהשגת המטרה הרצויה ומטרות לעתיד. המרואיינים בכל המקרים הם מובילים או מנהיגים של פעולות קולקטיביות בתחום החינוך הכדואי בכפרים הלא מוכרים בנגב, כולם בדואים אזרחי ישראל, הורים או נציגי ארגוני החברה האזרחית. מספר המרואיינים היה כדלהלן: שישה מקרב פורום ההורים, ארבעה מסוואוין ושלושה מאבו תלול.⁹ הראיונות נערכו במהלך השנים 2012-2013, התקיימו בשפה העברית, ללא צורך במתורגמן או בסיוע אחר. בפני כל המרואיינים הודגש כי הראיון אנונימי, וכי פרטיותם תישמר ותשובותיהם ישמשו לצורכי המחקר בלבד. בחלק מהמקרים אמרו המרואיינים כי אין להם כל בעיה או חשש אם דבריהם יפורסמו במחקר בשם אומרם. יש לציין כי במהלך הראיונות הועלו מצד חלקם טענות המצביעות על מעשים החורגים מן הנורמה (דוגמת שוחד ואיזמים), אך ככל שקיים

חשש להתנהגות כזאת, הרי שהדברים מובאים בשם אומרם בלבד, והם חלק ממחקר אקדמי ותו לא.

ממצאי המחקר יוצגו בסדר הבא: תחילה לגבי כל מקרה בנפרד: הרקע, מטרת הפעולה, וכן ההזדמנויות והאיזמים כפי שנתפסו על ידי מנהיגי הפעולות. לאחר מכן יוצגו המשאבים החומריים והסימבוליים הפנימיים בניתוח מאוחד לשלושת המקרים יחד, ולבסוף יוצג דיון באופיים ובמאפייניהם של שלושת המאבקים.

אבו תלול

במקרה זה ביקשו ההורים לפתוח תיכון ממלכתי לתלמידי 16 כיתות הטיבות הביניים באזור, שנאלצים לנסוע בכל יום מרחק גדול לבית הספר בדרכים לא בטוחות. חרף סכסוך הקרקעות העמוק בין הבדואים בנגב למדינה חשו מנהיגי הפעולה בתחילת הדרך כי קיימת הזדמנות לפעול, כיוון שהיישוב עמד בפני הכרה. לכן בחרו באופציית ה"קול" באמצעות פנייה לכג"ץ, ולא שקלו בשלב זה "יציאה".

באזור אבו תלול מתגוררים, מלבד תושבי הכפר אבו תלול, עוד כ-11,000 תושבים בשבעה כפרים סמוכים. בעת הגשת העתירה היו אמורים ללמוד כ-750 תלמידות ותלמידים בשלוש שכבות התיכון (כיתות י'-י"ב), אך בפועל למדו כ-173 מהם בלבד. השאר, כ-577, שמהווים כ-77% מכלל תלמידי התיכון, נשרו מבית הספר. הסיבה העיקרית לשיעורי נשירה גבוהים אלה קשורה לכך שבהיעדר בית ספר תיכון באזור נאלצים התלמידים לנסוע מדי יום בין חצי שעה ליותר משעה לכל כיוון, ללא השגחת מבוגר, מה שמעודד, לדברי ההורים, אלימות בקרב הילדים במהלך הנסיעה. קושי נוסף נובע מכך שהיות והדרכים אינן סלולות ואין בנמצא מקומות המתנה מקורים עבור התלמידים, התלמידים לא מצליחים להגיע לבית הספר במרבית ימי החורף הגשומים. תופעת הנשירה מוגברת במיוחד בקרב הבנות, משום שנוסף לתנאי הדרך הקשים הן נמנעות מהנסיעה לתיכון בשל שיקולים שמקורם במסורת ובמנהגים של החברה הבדואית, הדוגלת בהפרדה בין בנים לבנות. לעומת זאת, באזורים אחרים בנגב, שבהם קיים תיכון ביישוב, שיעורי הנשירה בקרב הבנות נמוכים בהרבה (כג"ץ 2848/05, פאטמה אבו סכילה ואח' נ' משרד החינוך ואח'). אך בעוד שמחקרים רבים תולים את הסיבות לנשירתן של הבנות הבדואיות מלימודים ביחסה של החברה הבדואית לאישה, מציגה אבו־רביע (2006) תפיסה אחרת, שלפיה הבדואים חשים קורבן של גישה קולוניאליסטית של הממסד בדמות המדינה המודרנית, המנסה להעניק להם חינוך תוך התעלמות מצורכיהם, והנפגעות העיקריות מכך הן בנות (Abu-Rabia, 2006).

בשל כל הטענות שהוצגו, התארגנו תושבי אבו־תלול במהלך שנת 2002, ובסיוע של עדאלה הגישו לרשויות התכנון והבנייה ולמשרד החינוך בקשה להקמת בית ספר תיכון

ביישוב. המרואיינים במקרה זה הם שלושה הורים, מנהיגי הפעולה, שמעמדם וניסיונם במאבקים קודמים עודד אותם לפעולה קולקטיבית להקמת בית ספר תיכון באבו תלול. כל השלושה כיהנו כיושבי ראש ועד ההורים בחטיבות הביניים באזור. אחד מהם פעיל גם בוועד ההורים האזורי וכן במאבקים אחרים הקשורים בתחום הקרקע והפיתוח, ואף כיהן כיושב ראש המועצה לכפרים הלא מוכרים בנגב. השני הוא איש חינוך שפרש לגמלאות לאחר 35 שנים במערכת החינוך.

ההתכתבויות עם מוסדות המדינה (משרד החינוך ומשרד הפנים) העלו כי לא קיימת כל מניעה להקמת בית הספר, היות שאזור אבו תלול נמצא בשלבים מתקדמים לקראת הכרה בו, ומשרד החינוך אף הבטיח להקים את בית הספר. למרות זאת ועל אף הזמן הרב שחלף מאז הבטחתו, סירב משרד החינוך לקיימה. לכן, ביום 23.03.2005 הוגשה על ידי עדאלה עתירה לבג"צ בשמן של 35 נערות, ובה דרישה להקמת בית הספר, בטענה כי העותרות מופלות כפליים: הן על בסיס מגדר והן על בסיס לאום. זאת, בעת שמשרד החינוך מקים בתי ספר תיכוניים ביישובים יהודים רבים שבהם גדול האוכלוסייה ומספר התלמידים קטנים בהרבה מאלה שבאבו תלול (אבו מדיג'ם, 2005; בג"ץ 2848/05). כלומר, מטרת הפעולה הייתה לפתור את הקושי של הבנות להגיע לבתי הספר המרוחקים, אך גם לממש את רצונן להמשיך ללמוד במסגרת המתאימה לזהותן הדתית והמגדרית, מסגרת שרואה את קידומן העיתידי ואינה נכנעת למוסכמות החברה הבודאית מחד גיסא, ולמגבלות שהמדינה מציבה בפניהן, מאידך גיסא.

המרואיינים הצביעו על מספר בעיות נוספות שבעטיין הבינו שעליהם להיאבק להקמת בית ספר תיכון באבו תלול. לדבריהם, בשל העומס הגדול בבתי הספר באזור מבצעים מנהלי בתי הספר התיכוניים ביישובים הסמוכים תהליך של "סלקציה", המערים קשיים על קבלת תלמידים שאינם מתגוררים ביישוב. לפיכך נאלצים ההורים מאבו תלול לחפש בית ספר לילדיהם במרדף ממושך ומייגע, לעיתים אף משפיל, שבמהלכו חלקם מתייאשים. תחושת הקיפוח וההשפלה לא הייתה נקודתית, אלא נחוותה גם ביחס לערבים אחרים בישראל: "אנחנו כמו שלטון מובארק – 50 שנה אחרי הערבים בצפון מבחינת התקדמות ועוד 50 שנה אחרי היהודים"... "אנחנו רוצים לסגור את הפער שחסר לנו והיינו מוכנים לשלם את המחיר".

היות שמדובר בכמות גדולה של תלמידים (כ־16 כיתות של מסיימי כיתה ט'), האמינו מובילי הפעולה שהקמת תיכון באבו תלול היא מטרה מוצדקת ובת־השגה. הבטחות משרד החינוך וכוונתה של המדינה להכיר ביישוב חיזקו את התפיסה שלפיה קיימת הזדמנות לפעול. אך למרות זאת לא הוקם בית הספר במהלך שבע שנות מאבק משפטי.¹⁰ לפיכך חשו מובילי הפעולה כי רשויות המדינה משליכות את הטיפול בעניינם זו על זו, כתפוח אדמה לוחט. לתפיסתם, התנהלות זאת נובעת ממטרתה של המדינה לגרום להם לעבור להתגורר ביישוב מוכר. ואולם, לדבריהם הפתרון לא יכול להיות באמצעות

מעבר לכפר מוכר בשל הסיבות הבאות: "אנשים שעברו לכפר מוכר נתקלו באנשים שלא רצו אותם והם נדרו מכפר לכפר ומצאו מקום רק לאחר מאמץ אדיר. בכפר המוכר יש אלימות, סחר בסמים ואין תעסוקה. אבל, בכפר הלא מוכר אנשים מכירים אחד את השני, היחסים בין המשפחות לא בעייתיים כמו בכפר המוכר..." "הנוער בכפר המוכר הוא נוער מנותק. הוא מוצא תעסוקה לא טובה ברחוב. בכפר הלא מוכר יש לנוער את המסגרת של המשפחה שתומכת בו ומחזירה אותו למסלול".

בקיץ 2012, עשר שנים לאחר תחילתו של המאבק, הוקם לפתע בית הספר. עקב כך נערכה שיחה נוספת עם עורכת הדין מעדאלה שייצגה את המקרה בבית המשפט וכן עם אחד ממובילי הפעולה. מהשיחות איתם לא התברר מה גרם למפנה, שכן לא נעשה צעד נוסף בעניין מצד עדאלה או מצידם של ההורים. עם זאת, הם אמרו כי תושב מהיישוב הקצה קרקע פרטית לטובת בית הספר, מה שייתכן כי סייע לעניין.

סוואוין

סוואוין הוא יישוב לא מוכר בנגב, שבו מתגוררים כ-1,200 תושבים, בהם כ-350 תלמידים ותלמידות בגיל חינוך יסודי. היות שבסוואוין לא הוקם כל מוסד חינוך, תלמידי היישוב רשומים מאז ומעולם כתלמידי חוץ בבתי הספר ביישוב שגב שלום, שקלטו תלמידים גם מיישובים אחרים. לפיכך, רמת הצפיפות בכיתות גבוהה ביותר, מה שהוביל, לדברי הורי התלמידים משגב שלום, לירידה ניכרת באיכות החינוך ולהרעת תנאי הלימוד של ילדיהם. לפיכך, בתחילת שנת הלימודים 2010-2011 הם פתחו בשביתה שארכה שבועיים, ובעקבותיה הגיעו מחלקת החינוך בשגב שלום והמועצה האזורית אבו בסמה לידי הסכם שלפיו תלמידי החוץ, בהם הילדים מסוואוין, לא ייכללו החל מן השנה שלאחר מכן באזור הרישום בשגב שלום, פרט לתלמידי הגן וכיתה א'. אלה נדרשו להירשם מיידית לשני בתי ספר יסודיים באזור אחר, למרות שבכל אחד מבתי הספר הללו מספר הילדים הממוצע לכיתה עולה על 40. מעבר לכך, המרחק הגדול שיהיה עליהם לעבור בהסעות לבית הספר יאלץ אותם לצאת מביתם בשעה 6:30 בבוקר, והתוצאה הצפויה מכך היא פגיעה בריכוז של הילדים הקטנים. בנוסף – עקב החלטה זאת יופרדו הילדים הצעירים מאחיהם הגדולים, שלא יוכלו לסייע להם בהגעה המורכבת והמסוכנת לבית הספר בתוך אוטובוסים שאינם עומדים בתקן של משרד התחבורה. כל אלו הובילו להתנגדות הורים, בעיקר על רקע מקרים שבהם מצאו ילדים בדואים את מותם בדרך לבית הספר. עניין אחר שעלה הוא סירובם של ההורים שילדיהם יחוו את מה שהם חוו כשהיו תלמידים: "מתייחסים לתלמידים מסוואוין כאל סוג ב' בגלל שהם מכפר אחר. אני מכיר את ההרגשה הזאת ואני לא רוצה שהאחים שלי והילדים שלי ירגישו כמו שאני הרגשתי". טיעון נוסף היה כי המדינה כבר הקימה בתי ספר בכפרים

לא מוכרים, ולכן גם לסוואוין מגיע, בעיקר כשניתן לבנות בתי ספר במבנים יבילים, שהקמתם, אך גם הריסתם, מהירה. אולם לא פחות חשוב מכך, הם טענו כי ביטחונם של ילדיהם נתון בסיכון בשל אינטרסים אישיים ופוליטיים של השחקנים המעורבים: "זה קשור לשוחד. כדי להקים בית ספר, אז אבו בסמה [המועצה האזורית] היא הזרוע המבצעת, אבל זה לא משתלם לה כספית. אם יקום בית ספר אז לא יהיו הסעות ותהיה פחות פרנסה... הם [ברשות המקומית] מקבלים כסף מחברות הנסיעות וככה מרוויחים פעמיים [גם ממשרד החינוך וגם מחברות ההסעות]. חלק מזה הולך לאנשים ברשות המקומית. בגלל זה המועצה עוצמת עין לגבי ליקויי בטיחות קשים באוטובוסים... זה קטסטרופה מה שקורה!"

בשל כל אלו הביעו הורי הילדים בפני המועצה האזורית את התנגדותם הנחרצת למעבר לבתי הספר האחרים והכריזו על שביתה, שבעטייה לא הלכו לבית ספר כ-350 ילדים. בד בבד הם פתחו במאבק ציבורי, אשר הגיע לדיון בוועדת החינוך של הכנסת בתאריך 25.10.2010. כמו כן, הם נפגשו עם גב' עמירה חיים, מנהלת מחוז הדרום במשרד החינוך ועם נציגי המועצה האזורית אבו בסמה במטרה לבחון אפשרות של הקמת בית ספר יסודי לילדי סוואוין ביישוב. משלא הצליחו לקדם את העניין, פנו להליך משפטי בסיועו של עדאלה (עדאלה, קדם בג"ץ, 03.11.2010).

ארבעה מרואיינים היו במקרה זה, שלושה הורים לילדים בכיתה א' בסוואוין שהשתתפו בהובלת הפעולה הקולקטיבית וכן עורך הדין מסניף עדאלה בבאר שבע שטיפל במקרה. כמו במקרה הקודם שהוצג (אבו תלול), גם כאן חשו ההורים כי אי-הפניית המשאבים להקמת בית הספר נובעת בעיקר ממניעים פוליטיים-אידיאולוגיים: "זה קשור לעניין ההכרה בכפרים וזה משפיע מבחינת החינוך. המדינה לא רוצה להכיר בכפרים, אלא רוצה לאכלס אותנו בכפרים מוכרים"..... "המחיר שמשלמים להסעות יכול לבנות בית ספר. אבל הרשות לא רוצה להקים בית ספר כי זה יוביל גם לזה שיצטרכו לבנות קו מים, חשמל, שבילים. זה ייראה כצעד ראשון להכרה". חיזוק נוסף לתחושתם זו הם קיבלו מדבריו של יו"ר ועדת החינוך בכנסת דאז, זבולון אורלב, שאמר: "הוויכוח שלנו הוא לא בעיה של תקציב. כנראה שהסידורים האלה [ההסעות] עוד עולים יותר כסף..." (הכנסת, ועדת החינוך, פרוטוקול 290, 25.10.2010).

שוב, בדומה לטענות ההורים באבו תלול, גם בסוואוין טענו ההורים כי ניסיונה של המדינה להעבירם לכפרים המוכרים מבטא התעלמות מהאיומים הכרוכים בכך: "אנחנו בבעיה – גם בעיירות המוכרות לא רוצים אותנו. אני לא יכול לעבור לשם כי לכל משפחה יש אזור שעליו היא שולטת ואם אני לא שייך והם ירגישו שאני מפריע, הם אפילו יכולים להרוג במידת הצורך. זאת מלחמה!"

מבנה ההזדמנויות הסגור, תחושת הסיכון המוחשי לחייהם אם יעברו לכפר המוכר וההכרה בחוסר יכולתם להקים בית ספר באופן עצמאי העצימו בקרב ההורים את

התפיסה שלפיה פנייה לבג"ץ היא למעשה המוצא האחרון – הרע במיעוטו ("גם ככה אין לנו מה להפסיד"). גם עורך הדין מעדאלה ביטא תפיסה דומה וטען: "אני כמשפטן חושב שגם אם אין 'קייס' צריך ללכת על זה כי זה עדיף למיעוט על פני ישיבה ללא מעש. אין לי מה להפסיד ואני גם לא רוצה ליצור תקדימים לפגיעה בזכויות". בתאריך 14.02.2012 פסק בית המשפט כי למרות שההורים אינם מרוצים והפתרון המוצע אינו מיטבי, לא יוקם בית ספר בסוואוין והילדים יסעו לשני בתי ספר בכפרים אחרים. בכך הסתיים המאבק, וההורים לא ניסו עוד לחדשו.

פורום החינוך הערבי-בדואי בנגב

יותר מעשר שנים, משנת 2006 ועד היום, מנהל "פורום החינוך הערבי-בדואי בנגב" (להלן: פורום ההורים), המאגד הורים בדואים ממגוון של יישובים בנגב, מאבק במטרה להנגיש את החינוך לילדים הבדואים ולשפר את תנאי הלימוד במערכת החינוך הבדואית. המרואיינים במקרה זה הם שישה פעילים מרכזיים בפורום החינוך, שכל אחד מהם מייצג ישוב אחר, ובהם ד"ר עוואד אבו פריח, יו"ר הפורום באותה עת, שהוביל את הפעילות. בראיונות תיארו מובילי המאבק את בעיותיה הקשות של מערכת החינוך הבדואית בנגב, שבמצבה ובדרכי הגישה אליה ראו הזנחה חמורה ארוכת שנים מצד המדינה, הזנחה שמקורה בסכסוך הקרקעות. האירוע שהצית את המאבק על דרכי הגישה וסימן הזדמנות לפעולה התרחש בשנת 2006, כאשר ילד שהוציא ראשו מהחלון במהלך ההסעה לבית הספר נפגע מאוטובוס שהגיע מהכיוון הנגדי ונהרג בו במקום. בעקבות מקרה זה יצאו להפגנה כ-1500 הורים. ואולם, למרות הישגותם של מקרים טראגיים נוספים שבהם מצאו ילדים בדואים את מותם בדרכם לבית הספר, ולמרות שניתנה הוראה מפורשת על ידי בג"ץ (ב-2005 וגם לאחר מכן) לסלול דרכי גישה בטוחות לבתי הספר – עד היום לא נעשה די, והילדים עדיין נמצאים בסכנה.

כמו במקרים הקודמים, גם כאן חשו ההורים כי הדבר נעוץ בגישת המדינה, שלפיה אם תיסללנה דרכים ראויות בכפרים הלא מוכרים יתפרש הדבר כהכרה ביישובים אלה. גם הפעם הציגו מובילי המאבק את הסיכונים והאיומים במצב הקיים והדגישו כי חברות ההסעות מחזיקות אוטובוסים שאינם עומדים בתקנים, וכך הן חוסכות בהוצאותיהן ומרוויחות כסף, בעוד שמשרד החינוך מאפשר זאת. אך נבצר מן ההורים להתלונן על בעל חברה כזאת כאשר מדובר במכר או באדם שהם חוששים להסתכסך עימו. גם הרשות המקומית שותפה להעלמת העין, ויותר מכך – כאשר מישהו מתלונן הוא צפוי לסנקציה שלילית, לעיתים חמורה מאוד: "ברשות המקומית במגזר שלנו לא יודעים מה זה התייחסות. אומרים לנו [לפעילי הפורום] – אתה עושה לנו שם רע, מתערב

בעניינים שלנו, מסיט נגדנו, עושה בעיות. הגיע מצב שאיימו עליי. מישהו שקשור למישהו בעירייה איים עליי שיגיעו אליי הביתה ויכניסו לי מכות".

אך במקום שהמדינה תטפל בליקויים ובכשלים הללו, היא אינה אוכפת את התקנים ומשתפת פעולה עם הרשות המקומית: "המכרזים לחברות ההסעות מכורים. המכרז מתבצע על ידי משרד החינוך. הוא סוגר עין על הפיקוח. בנושא הזה הוא מושחת! כולם יודעים וסוגרים עין. כתבנו מכתבים למשרד [החינוך] שמצב האוטובוסים גרוע. הם שולחים את הפקח והמסיע דואג להראות לו אוטובוסים תקינים ואז יוצא שאני לא דובר אמת". עם זאת, גבר רצונם של הפעילים להראות נוכחות בשטח, שתוביל להכרה בזכויותיהם ובשאיפתם העמוקה להיות אזרחים שווים-זכויות, ולכן הם בנו חלק מהכבישים באופן עצמאי, מה שמבטא דפוס של "יצאיה", אך כזו שאינה חוקית. ואומנם, בחלק מהמקרים הרסה המדינה את הכבישים הללו, אך גם ההורים עצמם סברו שבנייה עצמית, ארעית ומוגבלת של כבישים אינה יכולה להוות פתרון כולל לבעיית הנגישות לחינוך. כך המשיכה להתקיים המחאה, כשלתפיסתם של מובילי הפעולה מבנה ההזדמנויות לפעילותה סגור: "איפה שהלכנו הרגשנו אטימות, אנטי, שנלחמים בנו. גם בית המשפט הרגשנו שהוא הולך עם שאר המוסדות. פחות אטום, אבל לא רחוק מהשאר".... "למדינת ישראל יש מדיניות לרכז את הברואים על כמה שפחות אדמה. זאת המדיניות גם של משרדי הממשלה.... המשרדים מתואמים אחד עם השני".... "המדיניות כלפי האוכלוסייה הברואית היא כבר תבנית קיימת. כל הממשלות שמתחלפות מתנהגות בהתאם לאותה תבנית...."

לסיכום, במרכזם של שלושת המקרים עומדת התביעה לנגישות לחינוך על אף סכסוך הקרקעות ומבנה ההזדמנויות המוגבל. אך בעוד שביישוב אבו תלול חשו יוזמי המאבק כי מבנה ההזדמנויות נפתח, בשל הצהרתה של המדינה כי היישוב עומד בפני הכרה, הרי שבשני המקרים האחרים נתפס מבנה ההזדמנויות כמוגבל יותר. עם זאת, לתפיסת מנהיגי שלוש הפעולות, פסיביות לא הובאה בחשבון, כיון שהיא סימלה המשך איום מוחשי על חיהם של הילדים והשפעה שלילית על הישגיהם, המשעתקת את מוגבלותם של הברואים לניעות חברתית-כלכלית מדור לדור. אך מעבר לכך, פסיביות לדידם משמעה כי המדינה תמשיך לכפות על תושבי הכפרים הלא מוכרים לעבור לעיירות המוכרות, כפועל יוצא של אי-הכרתה בזהותם הקולקטיבית הילידית, שממנה נגזרת תביעתם להישאר על אדמותיהם. אי-הכרה זאת יוצרת בקרבם תחושת אפליה וקיפוח ביחס לברואים ביישובים המוכרים, ביחס לערבים אחרים בישראל וביחס ליהודים, הזוכים לקבל שירותים מהמדינה, בעוד שביישובים הלא מוכרים מנעו מהתושבים שירותים בסיסיים, על אף שהם אזרחיה. תסכול זה הלך וגבר נוכח התעלמותה של המדינה מהשלכות ההתנהלות הלקויה והמסוכנת של הרשות המקומית ושל פקידיה, שפועלים למען אינטרסים אישיים על גבם וביטחונם של הילדים. עם זאת, נוכח מצבם הקשה של הברואים בנגב, התוצאה של החששות ממבנה ההזדמנויות הסגור היא שחרף תחושת

השליחות והמוטיבציה שאפיינה את הפעולות בתחילתן, התקשו המנהיגים לשמר את רוח הסולידאריות והתמיכה האקטיבית של ההורים לאורך זמן. כך, הליקויים בתנאים הפנימיים בקבוצה, שהם פועל יוצא של מבנה הזדמנויות, עיצבו את המאבקים, כפי שיוצג להלן.

משאבים חומריים וסימבוליים

בשלושת המקרים מדובר בחברי קבוצות שתנאי מחייתם ירודים, שנמנעים מהם תשתיות ושירותים בסיסיים, ולכן הם מתמודדים עם קשיים ניכרים בגיוס משאבים למאבק. כדי להתגבר על קשיי גיוס תקציבים וידע במהלך המחאה פנו מובילי המאבק לגופים ולעמותות שסייעו להם, דוגמת עדאלה, שתי"ל, ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי, המועצה האזורית לכפרים הלא מוכרים ועוד. תרומתם של כל אלה למאבק הייתה באמצעות עדויות בבית המשפט, קיום שיחות עם ההורים בכפר, העברת מידע בעת הצורך ומתן תשתית ארגונית למאבק.¹¹

כדי לבסס גם את המשאבים הסימבוליים למאבק (סולידאריות, אמון הדדי, מחויבות) יזמו מובילי הפעולה בשלושת המקרים מפגשים חברתיים שסייעו ליצירת תחושת קרבה וגיבוש מסה קריטית של תומכים שתפעל כקולקטיב. במקרה של סוואוין המנהיגים אף הקימו אוהל מחאה בכניסה ליישוב, שבו נפגשו בכל יום עם ההורים. אולם, ככל שהמאבקים התמשכו, גם מאמצים אלו לא הניבו שיתוף פעולה רציף ומחויבות מצד ההורים, מה שהוביל את מנהיגי הפעולות לתחושות תסכול בנוגע להמשך המאבק ולעוצמתו.

תסכולם של מובילי המאבק באבו תלול בהקשר זה התבטא כך: "זה מתיש, זה הרבה זמן, אין אור בקצה המנהרה ומתנדנדים בין תקווה לייאוש".... "מי שלא יכול להגיע – מה נעשה לו? אי אפשר לעשות כלום".... "עשינו הכול בהתנדבות, על חשבון הזמן שלנו ויש חלק שעם הזמן נשחקו. לפעמים גם לא הייתה תמיכה מספקת מאנשים וזה מעכב".... "יש כאלה שתמכו, אבל לא היו מוכנים לתרום ולסייע".... "חסרה לנו תמיכה מהאוכלוסייה, התנאים בשטח קשים. אנחנו ניסינו כמה שאפשר". משחלפו השנים והמאבק לא נשא פרי, החליטו הפעילים להנמיך ציפיות ולהפחית מעוצמת המאבק: "החלטנו לא ללכת באותו הכוח כי אנחנו כבר יודעים שזה לא יעזור".

בסוואוין נחוו קשיים דומים שהתמקדו בארבעה גורמים: (1) אופיים של המפגשים באוהל המחאה: "אלה שמובטלים היו באוהל, ומי שעבד הגיע בסוף יום עבודה מדי פעם להתעניין... אבל לא הייתה הנהגה קבועה. אף אחד לא רצה לקחת אחריות מלאה". (2) ארגון לקוי: "לא הייתה בינינו חלוקת תפקידים. מי שיכל בא. כל פעם מישהו אחר נפגש עם העורך דין של עדאלה".... "לא היה ארגון בצעדים קדימה. גם לא היה

תקציב"..."ההורים חשבו שנציגי המשפחות ועדאלה יעשו הכל". (3) חוסר אמון באחד ממובילי המאבק שבידיו היה עיקר החומר המשפטי: לדברי ההורים הם חשדו בו ששיתף פעולה עם הרשות המקומית, היות שבאותה עת קיבל עבודה בהסעות, ולתחושתם הוביל לסיום המאבק כש"סגר דברים" עם הרשות מחוץ לכותלי בית המשפט. (4) חוסר סולידאריות: זו התבטאה בנטישת המאבק על ידי חלק מההורים שחשבו כי השארת הילדים בבית היא מחיר גבוה מדי, ולכן הסיעו בעצמם את ילדיהם לבתי ספר בכפרים סמוכים, לעיתים אף ללא ידיעת בני משפחתם המורחבת, מחשש שיראו בהם כבוגדים. בניגוד לכך, פעילי פורום ההורים אכן ניסו לגוון את שיטות המאבק ויזמו עצומה, כנס, פעילות לוביסטים בכנסת, הפגנות ופנייה לסיוע של ארגון ה-OECD. למרות זאת הביעו מובילי המאבק אי-נחת ותסכול מה"אדישות הקולקטיבית" שאפיינה את ההורים ומנעה את התמיכה שהם נזקקו לה: "האוכלוסייה הבודאית מתחממת רק באותו רגע – כשקורה מקרה טראגי. אחר כך נרגעים ולא מטפלים"... "הבודאים נמצאים מבחינת מודעות במצב של חוסר אכפתיות... הם צריכים לדאוג לענייני כלכלה ופרנסה"... "וגם לא כולם רוצים להתנדב ולפעול [עתירות, נסיעות, הפגנות...]. האנשים אדישים וזה משפיע על כל האוכלוסייה. הם אומרים – אני מיואש. מה כבר אפשר לעשות?"

במהלך הראיונות נדונה השאלה מדוע ההורים אינם חושפים את הליקויים המאיימים על חיי ילדיהם ומבטאים את הפגיעה בזכויותיהם האישיות והקולקטיביות בקול רם יותר. לדבריהם של מנהיגי הפעולות הם מסתפקים בעיקר בפנייה לבית המשפט ובפעילויות ארעיות, נקודתיות ומצומצמות בשל ייאוש ופחד. כך למשל, מובילי המאבק מסוואוין טענו כי: "לאנשים אין כוח לפעול כנגד זה. רוצים שרק יעזבו אותם בשקט. חלק גם מפחדים"... "אנחנו מדברים כאן על יותר מ-40 כפרים לא מוכרים שצריכים הסעות. זה הרבה כסף, ומי שמתנגד משתיקים אותו בכסף, בעבודה או בדרכים אחרות... והם די מומחים בזה". לדברי המרואיינים מאבו תלול, בשנים האחרונות התחזקה התחושה שהמדינה מקצינה את יחסה כלפי הערבים בכלל וכלפי הבודאים בפרט, מה שמקשה עליהם לפעול כיון ש"כשהערבים מתארגנים, המשרדים לא מסתכלים על זה כעל דרישות אזרחיות, אלא כאל דבר לאומני". גם בפורום ההורים הודגשו מנגנוני השליטה וההשתקה: "המדינה יכולה לרכא אותנו במידה רבה על ידי הפרד ומשול, איומים, עיכוב ומעצרים, מניעת תקציבים. ככה מדכאים את הרצון להמשיך למחות"... "כל האנשים המובילים במערכת החינוך – מחפשים אותם. נלחמים בהם כדי להשתיק אותם"... "למשל מנהל בית ספר ששיתף אתנו פעולה – מנעו ממנו תקציבים. גם קהילה ששיתפה איתנו פעולה – מנעו ממנה תקציבים. בגלל זה היו בדואים 'ממסדניקים', שעבדו עם הממסד שפעלו נגדנו"... "יש גם כאלה שנשארים חייבים למי שעוזר להם להתקבל למערכת. מנהלים כאלה הם מינוי פוליטי. היום אופנתי לתפור מכרזים...ויש גם כאלה שמזייפים מכרז".

תפיסת מבנה ההזדמנויות ואופיים של המאבקים

כאמור, לתפיסתם של הברואים המדינה הקצינה מאוד את יחסה כלפיהם, מה שהגביר את חששם, אך בה בעת תרם למוטיבציה שלהם להיאבק: "היום יש עליהם נגד הברואים: תוכנית גולדברג, פראוור, הריסת בתים, אין טיפול בבעיות פשע. יש הקצנה מדהימה בשנים האחרונות".... "המדיניות היום היא עקירת יישובים והריסת בתים, והקמת בתי ספר כמו בעולם שלישי".... "אנחנו צריכים להילחם בשביל עצמנו. בשביל זכויות".... "אין הברל בין ימין לשמאל ואם זה גדעון סער או יולי תמיר".

ניתן להבין את התגברות הרצון של ההורים הברואים להיאבק למען זכויותיהם כקשורה בתפיסה כללית של הערבים בישראל, הרווחת בעיקר מאז המשבר עם המדינה שנחשף לאחר אירועי אוקטובר 2000 והאינתיפאדה השנייה, תפיסה שלפיה הגיע הזמן לדרוש שינוי דרסטי בסדר העדיפויות ביחס אליהם. תחושה זאת הביאה להתרחבות רבה בפעילותם של ארגוני החברה האזרחית הערבית, המתמקדים במתן שירותים שהמדינה אינה מעניקה להם באופן ראוי או מספק, ובמאבקים משפטיים, הבאים לידי ביטוי בעלייה הולכת וגוברת במספר העתירות של ערבים, ובכלל זה הברואים, לבית המשפט (טמיר וגונטובניק, 2017; כהן, 2006; רודניצקי, 2014). התפתחויות אלו הובילו בקרב הברואים, הרואים בעצמם חלק מהאוכלוסייה הערבית בישראל, לתחושת זיקה הולכת וגוברת לזהות הפלסטינית, זיקה המתעצמת בשל כניסתה של התנועה האסלאמית לנגב מחד גיסא, וניכורה של החברה היהודית, מאידך גיסא (אלקרעאן, 2006).

למעשה, התרחבות פעולתה של החברה האזרחית הערבית בכללה מייצגת מפנה שבמרכזו שינוי מרכז הכוח מהישענות על פעילות פרלמנטרית כזירה פוליטית עיקרית, להתארגנות נוספת, עמוקה ואופוזיציונית יותר, החותרת לא רק להשגת שוויון אזרחי אלא גם להעצמה לאומית של החברה הערבית. תהליך זה מתרחש גם בקרב הברואים בנגב. אך בעוד שהמרחב הדמוקרטי שמאפשרת המדינה מתיר לחברה האזרחית לפעול כדי לקדם מטרות אזרחיות, כאשר מדובר במטרות הנוגעות לזהות הפלסטינית או בהשקפות המאיימות על זהותה האתנית של המדינה, מתחילים לפעול מנגנוני הלחץ והצרת הצעדים מצד המדינה (ג'מאל, 2017).

אם כן, כיוון שמבנה ההזדמנויות הארצי סגור ומדכא באופן קבוע, אין לראות בו גורם בלעדי המעצב את מאבקהם של הברואים בכפרים הלא מוכרים, אלא שיש לשלבו עם תפיסת מבנה ההזדמנויות המקומי, הנטוע ביחסי הגומלין בין קבוצות שונות בחברה הברואית, בין הרשות המקומית לתושבים ובין יהודים לברואים באזור. ניתן להסביר זאת על ידי טיעונו של אלימי (Alimi, 2007), שלפיו פעילי תנועות חברתיות לא בהכרח תופסים דיכוי כאיום או כהזדמנות, שהרי דיכוי (גלוי או סמוי) הוא חלק אינטגרלי מחיי

היום-יום שלהם. למעשה, הם בונים משמעות ומגיבים בהתאם לאירועים מסוימים, המחוללים תהליך של שינוי הקשור במיקום, בזמן ובהקשר מסוים. עם זאת, ניתוח הממצאים מראה כי כאשר קיימת תחושה בקרב מובילי הפעולה כי מבנה ההזדמנויות נסגר כשרשויות המדינה אינן נעתרות לתביעותיהם, הם פונים לאמצעי מאבק נוספים דוגמת בית משפט, הפגנה, השבתת הלימודים ועוד. אך גם אם מאבקים אלו נוטים להתעצם מפעם לפעם, הרי שמובילי הפעולות הביעו תחושה שקיימות בהם מגבלות רבות, הנובעות מהשפעת מבנה ההזדמנויות הארצי והמקומי ומפעולות "הפרד ומשול" שנוקטים מוסדות המדינה. כל אלו כרסמו בסולידאריות הקבוצתית של ההורים שחוששים לפעול ואף באמון ההדדי בתוך הקבוצה. לכן חשו המנהיגים כי הם לא יכולים להעצים את קולם, כפי שהיו רוצים. לתפיסתם, ההורים, שגם כך עסוקים במאבק על מחייתם ופרנסתם מדי יום, פועלים בדפוס של "כיבוי שריפות" ולא תומכים בהם לאורך זמן באופן אקטיבי. משום כך, עיקר פעילות הקבוצה נופל על כתפיהם של מובילי המאבק, שבעצמם ניצבים בפני מגוון של קשיים ניכרים, ללא תמיכה נרחבת וקבועה מצד ההורים, תמיכה שהם כה זקוקים לה. התוצאה היא שבמקרה של אבו תלול החליטו המנהיגים לעצור את המאבק, ובסוואוין התפרקה קבוצת המנהיגים. מאפייניהם של המאבקים ותפיסות המנהיגים מוצגים בטבלה מספר 1.

טבלה מספר 1: מאפייני המאבקים

פגורם ההורים	סוואוין	אבו תלול	
מותו של ילד בדרכו לבית הספר בשנת 2006	החלטת המועצה המקומית להעביר את ילדי כיתה א' ללמוד בבית ספר מרוחק	הכפר עמד בפני הכרה	הגורם לתחושת ההזדמנות לפעול
גיוס ארגוני חברה אזרחית, פנייה לבג"ץ, פניות לרשות המקומית, עצומה, כנס, פעילות בכנסת, הפגנות ופנייה לסיוע של ארגון ה־OECD	גיוס עמותות חברה אזרחית, פנייה לבג"ץ, פנייה לרשות המקומית, פנייה למשרד החינוך ולוועדת החינוך בכנסת, השבתת הלימודים	גיוס עמותות חברה אזרחית, פנייה לבג"ץ, פנייה לרשות המקומית, פנייה למשרד החינוך	אסטרטגיות פעולה
תחושה שרמת הסולידאריות בקבוצה אינה קבועה. לעיתים גבוהה ולעיתים נמוכה	תחושה שהסולידאריות הולכת ופוחתת	תחושה שהסולידאריות הולכת ופוחתת	תחושת מובילי המאבק במהלכו בנוגע לרמת הסולידריות הקבוצתית

פורום ההורים	סוואיז	אבו תלול	ביטויים
ההורים לא הביעו תמיכה אקטיבית רציפה, אלא רק כאשר קרו מקרים קשים שעוררו את תגובתם	חלק מההורים שלחו את ילדיהם לבתי ספר ביישובים סמוכים ונטשו את המאבק חלק מההורים הביעו חוסר שביעות רצון בנוגע לאופי ההתכנסויות באוהל המחאה ולדרכי הפעולה	ההורים הגיעו פחות ופחות למפגשים ולפעילויות הקבוצה, והביעו ייאוש מהמאבק	לירדה ברמת הסולידאריות, לתפיסתם של המנהיגים
אינה גבוהה באופן קבוע.	הלכה ופחתה, בעיקר כאשר ההורים חשדו שאחד ממובילי המאבק שיתף פעולה עם הרשות המקומית תמורת מקום עבודה	הלכה ופחתה עם הזמן, וניכר גם חוסר אמון בעדאלה	תפיסת רמת האמון ההרדי בקבוצה
חשש מתגובות נגד (עד כדי אלימות) של המתנגדים לפעולה מקרב החברה הברואית, המשתפים פעולה עם המדינה	אכזבה מההורים, שהיו פסיביים, וממובילי המאבק שזנחו את המאבק. לכן דעך המאבק ולא התחדש.	חששו מהעצמת המאבק, ולכן הפסיקו לגוון באסטרטגיות והמתינו מספר שנים לתגובתה של המדינה. כמו כן, חששו שהמאבק יהפוך אליים ועקב כך ייפסק תהליך ההכרה ביישוב	תפיסות מובילי הפעולה

מן השוואה בין המאבקים עולה כי בשלושתם הייתה למנהיגים תחושה כי ישנה הזדמנות לפעול, והם נקטו מגוון של אסטרטגיות. עם זאת, בחלוף הזמן הלכו והתגברו, לתפיסתם, החסמים הפנימיים לפעולה. לכן, יש לתהות מדוע על אף גיוון באסטרטגיות ויכולת לרתום את ארגוני החברה האזרחית (יהודים וערביים) למאבק, הייתה תחושתם כי המאבקים דועכים, וכי הם אינם יכולים להעצים אותם באופן רציף לאורך זמן. לשאלה זאת מספר תשובות, אשר לפי טענת המחקר קשורות בתפיסת השפעתו של מבנה ההזדמנויות:

(1) **שיקולי עלות-תועלת:** ניתן לדרג אסטרטגיות של פעולה קולקטיבית על בסיס של רדיקליות באופן הבא: 1. פעולות חוקיות, כמו הפגנות חוקיות ולא אלימות 2. פעולות התעמתות – גם הן לא אלימות, אך מטרתן לשבש את הפעילות התקינה של מוסדות המדינה. לכן, לרוב הן לא חוקיות 3. אלימות קלה – פעולות המערבות אלימות "התחלתית", דוגמת שבירת חלונות. 4. אלימות קשה – אלימות חמורה ובררך כלל חתרנית שמכוונת נגד רכוש או אנשים (Koopmans, 1997). במודל שמציגים קים וברמן (Kim & Berman, 1997) הם טוענים כי כאשר השחקנים המרכזיים בפעולה הקולקטיבית הם בעלי כוח חברתי, יש להם אינטרס גבוה, אך הם שולטים בכמות קטנה

של משאבים – הם עשויים לעודד פעולה "מהפכנית" עקב התפיסה שלפיה "אין להם מה להפסיד", ולכן הם מוכנים לסכן את עצמם. ואולם, נראה כי במבנה ההזדמנויות שבנגב חשו "השחקנים" שיש להם מה להפסיד. כך למשל, במקרה של אבו תלול – היות שהכפר היה מצוי בתהליכי הכרה, חששו המנהיגים לנקוט בפעילויות שעשויות להתדרדר לאלימות עם המשטרה וליצור תחושה בקרב הרשויות והציבור הרחב כי הם מפירי סדר. הם ביטאו זאת כך: "קשה לארגן הפגנה. זה הופך לפוליטיקה. אנחנו בסך הכול רוצים בית ספר. אנחנו פוחדים שהפגנה תגלוש לאלימות". גם בפורום ההורים הבודאים הצטברו חששות דומים, ונטען כי "למרות שעושים דברים חוקיים זה יכול לצאת משליטה"... "המדינה מתייחסת אלינו כאל הבודאים הבעייתיים ולא כאל הבודאים הנחמדים, כמו פעם". במקרה של סוואוין אומנס שבתו ההורים במשך חצי שנה, אך ניכר חשש להעצים את הפעולה, וחלק מההורים החזירו את ילדיהם לספסל הלימודים. במילים אחרות, ההורים הבודאים הפועלים למימוש זכויותיהם אינם מעוניינים להיתפס כעבריינים. נוכח הקונפליקט העמוק בין הרוב היהודי לקבוצת המיעוט הבודאית, שחבריה נתפסים כפורעי חוק, הם מודעים לקושי הרב לעורר את אהדת הציבור הרחב כלפיהם, ולכן חוששים מתגובותיו למאבקייהם. ניתן להסביר זאת באמצעות מודל מתורת המשחקים המדמה מחאה באופן הבא: לכל אחד מהצדדים במשחק (הרשויות והמוחים) יש אפשרות להתנהג באופן אלים או באופן לא אלים. תוצאת המשחק הטובה ביותר מנקודת מבטם של המוחים היא שהתנהגותם תיתפס כלא אלימה בעוד שהרשויות נתפסות כמפעילות כוח שאינו מוצדק. כך הם נראים כקורבנות חפים מפשע, ומחאתם מעוררת את אהדת הציבור. עם זאת, החשש הגדול ביותר שלהם הוא שהאלימות תפרוץ מקרבם בעוד שהרשויות ינהגו באופן חוקי ואחראי. תוצאה כזאת תוביל לכך שהם ייתפסו כמסיתים המנסים לעורר לבעיות (Chong, 1991). כאמור, מתוצאה כזאת ניסו מובילי הפעולות להימנע.

(2) השפעת תפיסת מבנה ההזדמנויות על תחושת האמון העצמית ובאחרים: ספרות העוסקת בקבוצות מיעוט מצביעה על נטייתם של חברי קבוצות אלה לפתח חוסר אמון בבני אדם, כולל באלו המשתייכים לקבוצתם (ברנדר, 2004). מאפיין זה התבטא גם בדברי המרואיינים בנוגע לתחושות ההורים וחדשותיהם כלפי מנהלי בתי הספר, כלפי הפקידים ברשות המקומית, כלפי חברי הכנסת הערבים וכלפי עדאלה, ואף בחשדות כלפי מובילי המאבק עצמם.¹² בהקשר זה הם הסבירו כי יחסה המקפח והמדכא של המדינה לתושבי הכפרים הלא מוכרים בנגב מאלץ אותם להיאבק גם זה בזה על מנת לשרוד: "המצב בחינוך גורם לא רק לפיצול המאבק, אלא גם לפיצול בין היישובים, סכסוכים ועוינות ביניהם"... "ניסינו להבהיר שאנחנו לא מנצלים את הקהילה כדי להפוך לחברי כנסת" [קרי, המניעים של מובילי המאבק אינם רווחים פוליטיים].... "אבל, הבודאים חשדניים. קשה להם לתת אמון. זאת גם קהילה שלא מאמינה בעצמה ולא באחרים".

משום כך התקשו מובילי הפעולות הקולקטיביות לפתח ולשמר את המרכיבים הדרושים להון חברתי, כגון סולידריות, אמון הדדי ומחויבות לקבוצה. אומנם לארגוני החברה האזרחית, ובמיוחד לארגון עדאלה יש תפקיד חשוב באימוץ שיטות של צדק מְעַבְרִי כלפי הערבים מצד המדינה, אך לא תמיד הם ממלאים את תפקידם כמקדמים אותו, אלא הם מתפקדים באופן מסורתי בעיקר כמגינים על זכויות אדם, בדגש על הפרות מידיות (הורוביץ, 2017). בנוסף, ממחקרו של ג'מאל (2017) עולה כי האוכלוסייה הערבית אכן מביעה יחס חיובי והערכה כלפי עמותות החברה האזרחית הערבית, אך בה בעת היא חשה שיחסן של העמותות לאוכלוסייה הערבית אינו חיובי דיו, מה שמלמד על מערכת היחסים המנוכרת לא במעט בין הציבור הערבי לעמותות החברה האזרחית.

(3) הבנת מבנה הזדמנויות תלויה הן בהיבטן התרבותי והן בזה המוסדי, שביניהם קיימת השפעה הדדית: דוגמא לכך מהווה תרבות משנה של אקטיביזם פוליטי, המעודדת בקרב אקטיביסטים פוטנציאליים תחושה של יכולת השפעה (efficacy), ומגבירה את הסבירות לזהות הזדמנויות (Meyer, 2003). ואולם הקונפליקט העמוק בין המדינה לתושבי הכפרים הלא מוכרים, החיים בעוני ביישובים חסרי תשתיות, נוטע בקרבם תחושה של חוסר יכולת להשפיע ולגייס את המשאבים הפנימיים למאבק, לא רק בהיבט החומרי, אלא גם בהיבט של הידע והכישורים התרבותיים הנדרשים. לכן ביטאו ההורים בסוואוין תסכול בנוגע למידת יעילותו של אוהל המחאה ביישובם. כך, המפגשים הקהילתיים באבו תלול וכן אלה של פורום ההורים הברואים, המייצגים "מרחבים חופשיים", לא הועילו באופן מספק להתפתחות הפעולה. המונח "מרחבים חופשיים" מתייחס למרחבים קטנים בתוך קהילות, המבודדים מההגמוניה ומהשליטה הישירה המופעלת עליהם, שבמסגרתם פעילים מביעים את תחושותיהם, מגדירים מטרות ומגבשים קווי פעולה. במונח זה אין הכוונה למקום התכנסות פיזי בלבד, אלא שמרחבים אלה אמורים גם לייצג הוויה תרבותית המעודדת סולידאריות לפעולה, זיהוי הזדמנויות, גיוס משאבים וחברים ויצירת מנהיגות (Polletta, 1999).

(4) השלכות אלטרנטיבית ה"יצאיה" במבנה הזדמנויות מוגבל: בשלושת המקרים בחרו המנהיגים בדפוס של "קול באין ברירה", הנובע מהתפיסה כי "יצאיה" בלתי אפשרית או שעלותה יקרה מדי. בהקשר זה טוען פפאף (Pfaff, 2006) כי כאשר אפשרות ה"יצאיה" גוברת, אזי ה"טובים והחכמים" נוטים ולוקחים עימם את הקולות החזקים מהמערכה, מה שמחליש את הפעולה, את הסולידריות סביבה ואת התפתחותה. תהליך זה התרחש גם בסוואוין וגם באבו תלול, בעיקר נוכח חוסר האמון שהתפתח בקרב ההורים. בסוואוין בא הדבר לידי ביטוי באופן מודגש בחוסר קונצנזוס בדבר השביתה ובנטישת המאבק על ידי חלק מהמשפחות שיכלו לאפשר את הסעת ילדיהם לבתי ספר אחרים. כך נותרו בפעולה הקולקטיבית אלו שלא הייתה להם כל אפשרות פרט להבעת תמיכה במאבק, כשהלכה למעשה לא ננקטו צעדים נוספים לקידום מאבק זה. במקרה של אבו

תלול דיברו חלק מהמרווינים על האפשרות של "יציאה", כלומר הקמת חלופה עצמית לחינוך שמספקת המדינה, אם בית הספר לא יקום: "נחפש מסגרות אחרות לילדים, נאסוף את הנושרים למסגדים ונביא להם מורים פרטיים.... לפחות שיקבלו חינוך דתי. אנחנו יכולים לפנות לעמותות ולתנועה האסלאמית שיתמכו בנו".

גם בעניין זה לא הייתה תמימות דעים, אך כוונתם של חלק מהפעילים לפנות לתנועה האסלאמית אינה יוצאת מחלל ריק, אלא נובעת מכך שבשנים האחרונות ניכרת העמקת פעילותה של התנועה האסלאמית בנגב. תנועה זאת, שפועלת בקרב הבדואים כבר מתחילת שנות השמונים והתרכזת סביב נושאים דתיים, החלה לפתח מוסדות ומנגנונים שהגבירו את מעורבותה בתחומים שאותם הזניחה המדינה אצל הבדואים, בהם חינוך ורווחה, פריסת צינורות מים, שיפוץ ובניית מסגדים, הקמת מרכזי תרבות, חלוקת מזון לנזקקים ועוד (אבו עג'אג', 2012; סטיינמן, 2014). כך, למרות שערך זה לא ראו הבדואים בעצמם פלסטינים, הרי שהתעלמות המדינה ממצוקותיהם מעודדת את כניסתם של התנועה האסלאמית ושל חברי הכנסת הערבים לחלל הריק שהותירה המדינה (ארנס, 2013).

סיכום

מאבקהם של הבדואים בכפרים הלא מוכרים בנגב לחינוך ולנגישות לשירותיו מהווים בבואה לשאיפתם לשוויון במסגרת יחסי רוב-מיעוט שסועים, הנסובים סביב הסכסוך היהודי-ערבי וקונפליקט הקרקעות בנגב, המונע מהם זכויות בסיסיות כאזרחי המדינה, אך גם סביב שאיפתם להשוות את תנאיהם לאלה של כלל הערבים בישראל. לפיכך, אף שמאבקים אלו עוסקים בחינוך, הרי שמעבר לאופק הם חותרים למימוש אזרחותם והזכויות הנגזרות ממנה במגוון של תחומים. נוכח המונופול של המדינה באספקת שירותים ציבוריים מחד גיסא, וחוסר יכולתם לרכוש שירותים אלו באופן פרטי או לספקם באופן עצמאי מאידך גיסא, נראה כי דפוס של "יציאה" אינו אפשרי או שהוא יקר מדי. לכן, עומדת בפניהם אפשרות המחאה ("קול") להבעת תביעותיהם הקולקטיביות. אולם, בהיעדר אפשרות "יציאה", נראה כי גם הבעת מחאה אינה יעילה תמיד, לא כל שכן במבנה הזדמנויות סגור, מדכא ומקפח. אך בהיות מחירה של הפסיביות גבוה מדי, טענת המחקר היא כי הבדואים בנגב נוקטים ב"קול באין ברירה", המסמן לרשויות את חוסר שביעות רצונם מהמצב הקיים, אך זהו "קול" שקשה להעצימו. ניתוח המקרים מראה שלתחושתם של המנהיגים, בשל מבנה ההזדמנויות הסגור וחתירתה של המדינה להעבירם ליישובים המוכרים, ההורים בקבוצה מתייאשים ומתקשים להתמיד בהשתתפות אקטיבית. לפיכך, הסולידאריות ותחושת ההזדמנות שהיו גבוהות בתחילתן של הפעולות הלכו ופחתו והתחלפו באדישות ובפסיביות קולקטיבית. פסיביות זאת נבעה לא רק מהקושי

של ההורים הברואים להתמודד עם מצוקות היום-יום שלהם, אלא גם מפרשנות בדבר השלכותיו של מבנה ההזדמנויות בנגב, שבמסגרתו מי שנאבק ומוחה עלול לשלם על כך מחיר כבד. ארבעה גורמים הקשורים בתפיסת מבנה ההזדמנויות עודדו סוג זה של התנהלות: שיקולי עלות-תועלת והתחושה שיש לציבור זה מה להפסיד; הקשר בין ההיבט התרבותי והיבט המוסדי של מבנה ההזדמנויות; השפעת תפיסת מבנה ההזדמנויות על רמת האמון של חברי הקבוצה בעצמם ובאחרים; ונטישת הכוחות החזקים או המיואשים את המערכה. כך, כל עוד יהיה קולם של הברואים בנגב רק ב"אין ברירה", תמשיך להתחזק תפיסתם (כפי שהוצגה בראיונות) כי "אם לא ניקח את עתיד ילדינו לידיים שלנו – אין מישהו אחר שידאג לזה". תפיסה כזאת מובילה ל"הזנחה" או ל"יציאה", והיא אכן עשויה להתבטא בירידה בפעילות של מחאה ("קול"), בעיקר נוכח סיוע הולך וגובר מצד התנועה האסלאמית. אך היא אינה בהכרח מבטאת "פסיכיות קולקטיבית" ("הזנחה"), כנגד זה, היא עשויה לבטא פעולה של "יציאה", שמוגדרת בספרות כפעולה אקטיבית. מצב זה מצביע על האפשרות שללא תחושה בקרב הברואים שפעולות משותפות מסוג "קול" יכולות גם להצליח, יהפוך דפוס ה"יציאה", באמצעות התנועה האסלאמית, לברירת המחדל בנגב. אומנם ספרות הפעולה הקולקטיבית, העוסקת במודל של הירשמן מבחינה בין "קול אינדיבידואלי" ל"קול קולקטיבי" (Dowding & John, 2008), אך דפוסים פסיכיים ("נאמנות" ו"הזנחה") ודפוס אקטיבי של "יציאה" נבחנים כתגובה אינדיבידואלית ולא כפעולה שיתופית (Pfaff, 2006; Zhou, 1993). אם כן, תרומה נוספת של המחקר הנוכחי היא בהצגת אפשרות ניתוחם של דפוס תגובה אלו כפעולה קולקטיבית.

הערות

- 1 ניתן להבחין בין שלושה סוגים של "יציאה": מעבר מאזור אחד למשנהו, מעבר מהסקטור הציבורי לפרטי ומעבר בין ספקים ציבוריים (Dowding & John, 2008).
- 2 בהקמתם של בתי ספר מוכרים שאינם רשמיים בישראל ניכרת מעורבות גבוהה של בית המשפט, כאשר ההורים, העמותות והרשות היזמיות נאבקים במשרד החינוך וברשויות המקומיות, אשר רשאים שלא לאשר הקמת בית ספר כזה אם הדבר עלול לפגוע במערכת החינוך הממלכתית באחד או יותר מההיבטים הקבועים בתקנות בהקשר זה (מיכאלי, 2008).
- 3 מבקר המדינה. (2016). היבטים בהסדרת התיישבות הברואים בנגב. דו"ח 66 ג'.
http://www.mevaker.gov.il/he/Reports/Report_537/c32f0461-d6b1-4d43-8fe1-2828c0d429a3/220-bedouin.pdf
- 4 משרד הכלכלה והתעשייה, 2014, 2014/
<http://economy.gov.il/Publications/PressReleases/Pages/2014/May/bedouin-employment-centers.aspx>
- 5 בניגוד לגישה כלפי המגזר היהודי-דתי והחרדי, המדינה לא הכירה בזכותם של הערבים לחנך ולהתחנך על פי העדפותיהם התרבותיות. לפיכך, המדינה שולטת בתוכניות הלימודים ובמינוי סוכני החינוך. גיוס כוח ההוראה נקבע במשך שנים רבות על פי שיקולים פוליטיים ו"ביטחוניים", ואילו תוכניות

- הלימודים אינן מאפשרות לתלמיד הערבי לפתח את זהותו הלאומית, וממשיכות להוות מכשיר שליטה של המדינה בערבים (אבו עסבה, 2007; Abu Saad, 2006).
- 6 האגודה לזכויות האזרח בישראל. (2014). הכפרים הבלתי מוכרים – "מתווה פראוור-בגין". <http://www.acri.org.il/he/27500>
- 7 האגודה לזכויות האזרח בישראל. (2013). תזכיר חוק להסדרת התיישבות בדואים בנגב התשע"ג-3 <http://www.acri.org.il/he/wp-content/uploads/2013/04/unrec-villages180413.pdf>
- 8 201 מנתוני משרד החינוך לשנת הלימודים תשע"ד עולה כי שיעורי הזכאות לבגרות עמדו על 75.1% בקרב היהודים (ללא החרדים), 59.5% בקרב הערבים, 73.1% בקרב הדרוזים, ואילו בקרב הבדואים שיעורו 47.5% בלבד (משרד החינוך, 2014) <http://edu.gov.il/owlHeb/Tichon/BechinotVbagruyot/BechinotAbagrut/Pages/entitlement-data-2014.aspx>
- 9 בשל שמירה על פרטיותם של המרוויינים והאנונימיות שלהם, כפי שהובטח להם, לא ניתן להציג פרטים נוספים על אודותיהם, מעבר למה שחושף מחקר זה.
- 10 למרות הבטחתו של משרד החינוך, גם לאחר העתירה משנת 2005 לא הוקם באבו תלול בית הספר. ב-2007 פנה שוב עדאלה לבג"ץ, שהורה להקים את בית הספר ולפתוח אותו עד ה-1 בספטמבר 2009. שרת החינוך דאז, יולי תמיר, התחייבה לפעול בהתאם, בתמורה למשיכת העתירה. למרות זאת לא עמד משרד החינוך בהתחייבותו, ולכן הוגשה עתירה נוספת (עדאלה, בג"ץ 7562/09, בג"ץ <http://www.adalah.org/heb/index.php/?mod=articles&ID=1303> (2848/05
- 11 קרי, גופים אלו סייעו להורים בהשמעת קולם, ואין מדובר כאן ב"ציאה".
- 12 את תחושת האכזבה מעדאלה ביטאו המרוויינים כך: "עדאלה רוצים את הפרסום שהם עשו משהו טוב והם נכנסו לזה גם כשידעו שהסיכוי לנצח לא טוב והתוצאות ידועות מראש. אני חושב שעדאלה ובג"ץ הגיעו להסדר בכלל מבלי שיהיה משפט".... "אני לא מבסוט גם מההתנהגות של עדאלה. הם מושכים זמן ולא עקביים".

רשימת המקורות

- אבו מדיג'ס, ס'. 2005. על המגדר והלאום במימוש הזכות לחינוך. עדאלה, הגרסה האלקטרונית, 11.
- אבו סעד, א'. 2004. החינוך ככלי לגירוש בכפרים הבלתי מוכרים. עדאלה, הגרסה האלקטרונית, 8.
- אבו עג'אג', ע'. 2012. פעילותה של התנועה האסלאמית בקרב הבדואים בנגב: התפתחות, דינמיקות ואסטרטגיות. בתוך: ע' רבי וא' רודניצקי (עורכים), החברה הבדואית בנגב במציאות משתנה. אוניברסיטת תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה.
- אבו עסבה, ח'. 2007. החינוך הערבי בישראל - דילמות של מיעוט לאומי. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- אלפסי-הנלי, מ'. 2016. בדואים עם מוגבלות בדרום הארץ. מנהל מחקר וכלכלה, משרד הכלכלה והתעשייה. אלקרעאן, א'. 2006. הבדווים בנגב בין זהות לאומית ערבית פלסטינית לשבטיות. עבודת גמר לתואר "מוסמך". אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- ארנס, מ'. 2013. ממתים הבדואים הם פלסטינים? הארץ. 2 ביולי. <http://www.haaretz.co.il/opinions/premium-1.2060424>
- בן ארי, ס"ש. (2013). הסדרת התיישבות הבדואים בנגב. הכנסת: מרכז המחקר והמידע. ירושלים.
- ברנדר, ע'. 2004. הנעה עצמית או ניכור כתגובה לקיפוח: גיוס משאבים מקומיים לשיפור השירותים הציבוריים במגזר הערבי בישראל כמבחן. ירושלים: המכון למחקר כלכלי בישראל על שם מוריס פאלק.
- ג'בארין, י' ואגבאריה, א'. 2010. חינוך בהמתנה: מדיניות הממשלה ויזמות אזרחיות לקידום החינוך הערבי בישראל. נצרת: דיראסאט - מרכז ערבי למדיניות ומשפט.
- ג'מאל, א'. 2017. החברה האזרחית הערבית בישראל: אליטות חדשות, הון חברתי ותודעה אופוזיציונית. בני ברק: הקיבוץ המאוחד.

- האגודה לזכויות האזרח בישראל. 2014. הכפרים הבלתי מוכרים – "מתווה פראוור-בגין". <http://www.acri.org.il/he/27500>.
- האגודה לזכויות האזרח בישראל. 2013. תזכיר חוק להסדרת התיישבות בדואים בנגב התשע"ג. <http://www.acri.org.il/he/wp-content/uploads/2013/04/unrec-villages180413.pdf>.
- הורוביץ, ס'. 2017. צדק מעברי בהיעדר מעבר: ועדת אור והשסע האתנו-לאומי בישראל. בתוך: ר' זריק וא' סבן (עורכים), משפט מיעוט וסכסוך לאומי, 251-289.
- הכנסת. 2011. ועדת החינוך, פרוטוקול 381: הצעה לסדר היום בנושא: מערכת החינוך במגזר הערבי בנגב, הצעתו של חבר הכנסת טלב אלסאנע.
- הכנסת. 2010. ועדת החינוך, פרוטוקול 290: אי קליטת תלמידים במסגרת חינוכית בנגב, הצעה לסדר היום (דיון מהיר) של חבר הכנסת מוחמד ברכה. 25 באוקטובר.
- ויניניגר, א'. 2013. נתונים על מערכת החינוך במגזר הבדואי. הכנסת: מרכז המחקר והמידע.
- טמיר, מ' וגונטובניק, ג'. 2017. אתגר המציאות של הקהילה הבדואית בנגב: הכרה בתורת ההכרה. בתוך: ר' זריק וא' סבן (עורכים), משפט מיעוט וסכסוך לאומי, 429-478.
- יפתחאל, א', ברוך, נ', אבו סמור, ס', שיר, נ' ובן אריה, ר'. 2012. תכנית אב להכרה בכפרים הלא-מוכרים בנגב. עמותת במקום והמועצה האזורית לכפרים הבלתי מוכרים בנגב.
- מיכאלי, נ'. (2008). ביד נעלמה וברזע נטויה – היבטים פדגוגיים של הפרטת החינוך. מפנה, 58: 27-32.
- משרד החינוך. נתוני הזכאות לבגרות תשע"ד. נדלה ביולי 2016. <http://edu.gov.il/owlHeb/Tichon/BechinotVbagruyot/BechinotAbagrut/Pages/entitlement-data-2014.aspx>
- משרד הכלכלה והתעשייה. (27.5.14), הודעות הדובר. <http://economy.gov.il/Publications/PressReleases/Pages/2014/May/bedouin-employment-centers.aspx>
- נוח, ח'. 2009. הכפרים שישנם ואינם, הכפרים הבדואים הלא מוכרים בנגב. חיפה: פרס.
- סטיינמן, ת'. 2014. האם הבדואים מתקרבים לתנועה האסלאמית? חדשות ערוץ 2. 26 בדצמבר. http://www.mako.co.il/news-israel/local-q4_2014/Article-4ed0085cde78a41004.htm
- ספיבק, ד'. 2004. הערת פסיקה: מערכת חינוך לא מוכרת. עדאלה, הגרסה האלקטרונית, 5. <http://www.adalah.org/uploads/oldfiles/newsletter/heb/sep04/ar1.pdf>
- ספקטור-בן ארי, ש'. 2013. הסדרת התיישבות הבדואים בנגב. הכנסת: מרכז המחקר והמידע. ירושלים.
- צפדיה, א' ורודר, ב'. 2010. מבט השוואתי על התפתחות ההכרה בזכויות העמים הילידים בקרקע: המקרה של הערבים-הבדווים בנגב. באר שבע: מרכז רוברט ארנו לחקר החברה הבדווית והתפתחותה.
- רודניצקי, א'. 2011. החברה הבדווית בנגב, מאפיינים חברתיים, דמוגרפיים וכלכליים. יוזמות קרן אברהם.
- Abu-Rabia-Queder, S. (2006). Between Tradition and Modernization: Understanding the Problem of Female Bedouin Dropouts. *British Journal of Sociology of Education*, 3–17.
- Abu-Saad, I. (2001). Education as a Tool for Control vs. Development among Indigenous Peoples: The Case of Bedouin Arabs in Israel. *Hagar: International Social Science Review*, 2(2): 241–259.
- Abu-Saad, I. (2006). State-Controlled Education and Identity Formation among the Palestinian Arab Minority in Israel. *American Behavioral Scientist*, 49(8): 1085–1100.
- Abu-Saad, I. (2008). Spatial Transformation and Indigenous Resistance – The Urbanization of the Palestinian Bedouin in Southern Israel. *American Behavioral Scientist*, 51(12): 1713–1754.
- Alimi, E. (2007). The Dialectic of Opportunities and Threats and Temporality of Contention: Evidence from the Occupied Territories. *International Political Science Review*, 28 (1): 101–123.
- Barry, B. (1974). Review Article: Exit, Voice and Loyalty. *British Journal of Political Science*, 4(1): 79–107.

- Canel, E. (1997). New Social Movement and Resource Mobilization: The Need for Integration. In: M. Kaufman, & H. Dilla (Eds.), *Community Power and Grassroots Democracy*. London: Zed Books, 189–202.
- Chong, D. (1991). *Collective Action and the Civil Rights Movement*. Chicago: University of Chicago Press.
- Calhoun, C. (1993). New Social Movements of the Early Nineteenth Century. *Social Science History*, 17(3): 385–427.
- Dowding, K., & John, P. (2008). The Exit, Three Voice and Loyalty Framework: A Test with Survey Data on Local Services. *Political studies*, 56: 288–311.
- Edwards, B., & McCarthy, D. J. (2004). Resources and Social Movement Mobilization. In: D. A. Snow, S. A. Soule., & H. Kriesi (Eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, 116–153.
- Gurr, T. R. (2015). *Why Men Rebel*. Oxford: Routledge.
- Harrell, A., & Brent, S. (2016). The Dynamics of Prosocial Leadership: Power and influence in Collective Action Groups. *Social Forces* 94(3): 1283–1308.
- Hirschman, O. A. (1970). *Exit, Voice and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations and States*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kim, H., & Bearman, P. S. (1997). The Structure and Dynamics of Movement Participation. *American Sociological Review*, 62(1): 70–93.
- Koopmans .R. (1997). The Dynamics of Protest Waves: West Germany, 1965 to 1989. In: D. McAdam, & D. A. Snow (Eds.), *Social Movements: Reading on their Emergence, Mobilization, and Dynamics*. Roxbury, 367–383.
- Kurtzman, C. (1997). Structural Opportunity and Perceived Opportunity in Social Movement Theory: The Iranian Revolution of 1979. In: D. McAdam, & D.A. Snow (Eds.), *Social Movements: Reading on their Emergence, Mobilization, and Dynamics*. Roxbury, 66–79.
- Laitin, D. D. (1995). National Revivals and Violence. *Archives Europeenes de Sociologie*, 36: 3–43.
- Laver, M. (1976). Exit, Voice, and Loyalty Revisited: The Strategic Production and Consumption of Public and Private Goods. *British Journal of Political Science*, 6,(4): 463–482.
- Maloney, W., Smith, G., & Stoker, G. (2000). Social Capital and Urban Governance: Adding a More Contextualized Top-Down Perspective. *Political Studies*, 48: 802–820.
- McAdam, D., & Snow, A. D. (1997). *Social Movements – Readings on their Emergence, Mobilization, and Dynamics*. Roxbury Publishing Company.
- McAdam, D., McCarthy, D. J., & Zald, N. (1996). *Comparative Perspectives on Social Movements*. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Meyer, D. S. (2003). Political Opportunity and Nested Institutions. *Social Movement Studies*, 2(1): 17–34.
- Pfaff, S. (2006.) *Exit-Voice Dynamics and the Collapse of East Germany: The Crisis of Leninism and the Revolution of 1989*. Durham and London: Duke University Press.
- Polletta, F. (1999). “Free Spaces” in Collective Action. *Theory and Society*, 28: 1–38.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Rusbult, C. E., & Zembrodt, I. M. (1982). Exit, Voice, Loyalty and Neglect: Responses to Dissatisfaction in Romantic Involvements. *Journal of Personality and Social Psychology*, 43(6): 1230–1242.

- Shmueli, D. F., & Khamaisi, R. (2015). *Israel's Invisible Negev Bedouin: Issues of Land and Spatial Planning*. Geneva, Switzerland: Springer.
- Tarrow, S. (2011). *Power in Movement: Social Movements, Collective Action, and Politics*, 3rd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tilly, C. (1978). *From Mobilization to Revolution*. Indianapolis: Addison-Wesley.
- Yiftachel, O., Roded, B., & Kedar, A. (2016). Between Rights and Denials: Bedouin Indigeneity in the Negev/Naqab. *Environment and Planning A*, 48(11): 2129–2161.

עודד היילברונר

מורל הציבור הישראלי ערב מלחמת ששת הימים בראי סקרי דעת קהל

מן המפורסמות הוא כי ערב מלחמת ששת הימים היה הציבור הישראלי בפאניקה. בעיתונות מאותה תקופה, בעיקר במאמרים ובטורים שהתפרסמו עם סיום המלחמה, וכן במחקרים ובספרים פופולאריים שיצאו לאור אחריה, תואר הציבור הישראלי כמצוי ב"קדרות רוח", ב"נכאות רוח", ב"מועקת אימים" וב"חרדה עמוקה". המחקר האקדמי על אספקטים שונים של ימי ההמתנה, בעיקר צבאיים, פוליטיים ודיפלומטיים, מחקר שהולך ופורח בעשורים האחרונים, מאשר זאת. המאמר מתבסס על מחקרים תיאורטיים ועל מחקרי שטח של המכון למחקר חברתי שימושי שנעשו בקרב הישראלים ערב המלחמה. הטענה המוצגת היא כי עלינו לשקול מחדש את הטענה ההיסטוריוגרפית בדבר אוירת שואה, פאניקה, חרדה וייאוש. המאמר מציג פער בין תוצאות מחקרי השטח לדימויים ההיסטוריוגרפיים. הפער נובע בעיקרו מהבניה (בדיעבד) של זיכרון אירועים או תקופה, שמבוססים על דימויי התקשורת הישראלית ערב המלחמה, שכן, אין בידנו הוכחות שלפיהן היה הציבור בתקופת ההמתנה אחוז בפאניקה, ייאוש או חרדה. להסברת הפער בין המקובל לחשוב על ימי ההמתנה לבין המצב לאשורו, בין האופן שבו תפסו אזרחים את מצבם האישי לבין האופן שבו דמיינו את מצב אזרחי המדינה ("בורות קיבוצית"), אעלה בסוף המאמר מספר השערות שיש להעמיק בהן במחקר עתידי מפורט, ולהוכיחן בעזרת כלים מתחומי הפסיכולוגיה החברתית ותקשורת ההמונים.

I. הנרטיב

מטרת המאמר לעמוד על הלכי הרוח של חלקים מן הציבור הישראלי בימים שקדמו לפרוץ מלחמת ששת הימים (The Waiting Period). בעזרת מקורות שקהילת ההיסטוריונים לא עשתה בהם שימוש עד כה, אני מבקש להצביע על רגשות ותחושות ששררו בחברה הישראלית בימים שקדמו למלחמה, ואשר אינם תואמים את הדימוי שיש לנו אודותיהם. תופעת החרדה והפאניקה בחברה הישראלית ערב מלחמת ששת הימים עדיין מחכה למחקר ממצה ומהימן, כך טוען מרדכי בר-און.¹ מן המפורסמות הוא כי ערב מלחמת ששת הימים היה הציבור הישראלי בפאניקה. בעיתונות מאותה תקופה, בעיקר במאמרים

ובטורים שהתפרסמו עם סיום המלחמה, וכן במחקרים ובספרים פופולאריים שיצאו לאור אחריה, תואר הציבור הישראלי כמצוי ב"קדרות רוח", ב"נכאות רוח", ב"מועקת אימים" וב"חרדה עמוקה", והמצב תואר כ"התגלות התוהו ובוהו". המחקר האקדמי על אספקטים שונים של ימי ההמתנה, בעיקר צבאיים, פוליטיים ודיפלומטיים, מחקר שהולך ופורח בעשורים האחרונים, מאשר זאת. במחקרה על המחשבה הציבורית בישראל בין מבצע סיני למלחמת יום הכיפורים טוענת יונה הדרי כי אווירת כיתור ושואה הייתה "נחלת כל המחנות התרבותיים-פוליטיים"². באחד המחקרים היחידים על אודות החברה הישראלית באותם ימים מתאר תום שגב אימה ופאניקה של משפחות ששקלו לשלוח את ילדיהן לחו"ל: "החרדה... הלכה והתגלגלה במהירות לפאניקה... אנשים אגרו מזון. כמעט בכל מקום הייתה בהלת קניות... החרדה שאחזה בישראלים הייתה קיומית"³. עידית זרטל כותבת בנימה דומה על אווירת החורבן ערב המלחמה.⁴ דקלה אלון, בעבודתה על האינטלקטואלים הישראלים ומעורבותם בשיח הציבורי ערב המלחמה, טוענת כי אף הם הקרינו אווירת פחד.⁵ בעבודת הדוקטורט של גד ברזילי ובספרו על מעורבות הציבור הישראלי בתהליכי קבלת החלטות ערב המלחמה הוא כותב על החרדה והפאניקה בקרב הציבור: "העיתונות הישראלית הביאה לביטוי תגובות חרדה אלו [של הציבור]... עיתונים שונים ערכו השוואה בין תקופת השואה לבין מצב המדינה בתקופת ההמתנה". ובמקום אחר כותב ברזילי על "החרדה של החברה היהודית בראשית יוני 1967 מפני אפשרות של השמדה"⁶. אף אריה נאור, מרדכי בר-און וזכי שלום מתארים את אווירת השואה והפחד בציבור.⁷ לפי מרבית החוקרים והעיתונאים, נקודת השיא באווירת הדכדוך הייתה "נאום הגמגום" של לוי אשכול ב-28 במאי, אשר עליו נאמר: "הוא] עורר חלחלה בישראל... זה היה דבר נורא"⁸. ערב המלחמה היה העורף חרד, בניגוד למורל הגבוה ששרר בצבא. ולבסוף, אף המגזר החרדי לא היה חף מרגשות פחד ואימה, כפי שכותב יאיר הלוי במחקרו על תגובת הציבור החרדי למלחמת ששת הימים.⁹

הספרות העיתונאית והפופולארית הרבה שפורסמה בשנה הראשונה שלאחר המלחמה, וכן הספרות האוטוביוגרפית ומחקרים בתקשורת ובמדעי המדינה שפורסמו החל משנות השמונים, מאששים אף הם את מסקנות החוקרים מן העשורים האחרונים. "חרדה תקפה את הציבור", "אווירת חרדה קשה", "הם פחדו מאשר יביא יום", "הֶלֶךְ וְרוּחַ הַפַּחַד בְּצִיבוֹר הָאֶזְרָחִי וְכַמְעַט גָּבַל בְּפִאֲנִיקָה מִמֶּשׁ... הֵנָּה בָּאָה מִלְחַמַת שׂוּאָה", "ישראל הייתה משולה לאותו נער אבוד בחשכת הלילה, ששר וצפצף... כדי להרחיק את הפחד" – אלו הם כמה מן התיאורים בספרות העיתונאית המתארת את הימים שקדמו למלחמה.¹⁰

המאמר מתבסס על מחקרים תיאורטיים ועל מחקרי שטח שנעשו בקרב הישראלים ערב המלחמה. הטענה המוצגת היא כי עלינו לשקול מחדש את הטענה ההיסטוריוגרפית בדבר אווירת שואה, פאניקה, חרדה וייאוש. המאמר מציג פער בין תוצאות מחקרי השטח (סקרי דעת קהל) לדימויים ההיסטוריוגרפיים. הפער נובע בעיקרו מהבנייה